

DUŠAN BIBER

Knez Pavle u britanskoj konfinaciji

Na dan vojnog puča, 27. ožujka 1941. god., prvi kraljevski namjesnik knez Pavle potpisao je navečer od generala Dušana Simovića već pripremljenu ostavku i u ponoć s porodicom napustio Jugoslaviju. Poslije dvotjednog zadržavanja u Grčkoj stigao je preko Egipta u Keniju, a u lipnju 1943. god. u Južnoafričku Uniju, gdje je dočekaao i kraj drugoga svjetskog rata. Sada dostupni britanski diplomatski dokumenti bacaju novo svjetlo na ta zbivanja, ocjene politike i ličnosti kneza Pavla. Ne ulazeći u cjelovitu rekonstrukciju i ocjenu politike, koju je knez Pavle vodio od 1934. do svoje ostavke 27. ožujka 1941, zadržat ćemo se na događajima i ocjenama iz kasnijeg perioda pretežno s britanskog stajališta.

Knez Pavle je 26. ožujka 1941. navečer, uoči puča, krenuo dvorskim vlakom u Sloveniju, u svoj dvorac na Brdu kod Kranja. Generalštabni pukovnik Žika Radojčić, zadužen u Glavnom generalštabu za željezničke poslove, učesnik puča, javio je Radivoju Raduloviću, šefu saobraćajnog odjeljenja Direkcije željeznica, da knez Pavle kreće na put za Njemačku gdje bi trebalo da se sastane sa svojim pašenogom (grof Jettenbach-Töring, oženjen sestrom kneginje Olge). Raduloviću je naređeno da dvorski vlak »zaturi negdje na srednju prugu tako da do ponoći ne izide iz zemlje«. Na željezničkoj stanici u Zemunu Radulović je obavijestio kneza Pavla da se između Zemuna i Vinkovaca priprema atentat na dvorski vlak. Knez Pavle rekao je da i sam raspolaže takvim izvještajem, ali je odbio sugestiju da odgodi putovanje. Radulović je stoga naredio da vlak u stanicama smanji brzinu i da se skрати razmak između vlaka i izvidnice. Dvorski vlak krenuo je iz Zemuna sa zakašnjenjem od 10 minuta.¹

Prema kasnijem svjedočenju inspektora dvorskog vlaka M. Grubanovića, na željezničkoj stanici Kutina, u 4.40 sati, telefonom je primljen izvještaj dežurnog činovnika u Generalnoj direkciji jugoslavenskih državnih željeznica da je vojska zaposjela sve državne zgrade, da su na ulicama tenkovi, da je telefonski saobraćaj prekinut i da je, po svemu sudeći, u toku neko sudbonosno zbivanje. Ordonans, generalštabni kapetan Pomorišac poslije dužeg oklijevanja u prisutnosti Grubanovića saopćio je to knezu. Među-

¹ Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu (dalje AVII), reg. br. 17, 32/2-2, izjava člana Glavnog odbora Zemljoradničke stranke Radivoja Radulovića. *Ferdo Čulinović*, Dvadeset sedmi mart, Zagreb 1965, 280, pozivajući se na Simovićeve memoare, navodi da je Simović, obaviješten oko 20,30 sati o namjeravanom miniranju pruge kod Batajnice, odmah poručio da se od toga odustane. U svakom slučaju, dvorski vlak je morao tada već davno proći kroz Batajnicu. *Ilija Jukić*, Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda, London 1965, 140, pozivajući se na kasnije izjave generala Bore Mirkovića, navodi da je pruga doista bila minirana kod Batajnice, ali su mine u najvećoj žurbi uklonjene, kada se saznalo da kneževa porodica ostaje u Beogradu.

tim, knez Pavle naredio je da dvorski vlak nastavi vožnju, smatrajući da je riječ o nekoj šali. U protivnom sigurno bi ga o tome već obavijestio predsjednik vlade Dragiša Cvetković.

U 6.30 ujutro dvorski vlak zaustavio se u Dugom Selu. Komandant korpusa u Zagrebu odgovorio je iz svog stana ordonansu kapetanu Pomorišcu da mu ništa nije poznato o zbivanju u Beogradu. Tek nešto poslije dolaska u Zagreb u 7.00 sati inspektor Grubanović primio je depešu da je kralj Petar preuzeo vlast i da je Simović sastavio novu vladu. Knez Pavle, obaviješten o tome, dao je nalog da dvorski vlak nastavi putovanje prema Brežicama, a da dr Vladko Maček, dr Ivan Šubašić i komandant korpusa tamo dočekaju kneza. Kneževa poruka odmah je prenijeta telefonom. Za čvrt sata sva trojica pojavili su se na željezničkoj stanici u Zagrebu. Dok su dr Maček i dr Šubašić čekali u salonu dvorskog vlaka, general Petar Nedeljković nekoliko je puta inzistirao da ga ordonans odmah najavi knezu Pavlu. Knez je naredio da general pričeka, dvorski vlak da krene prema Zidanom Mostu, a tamo će se već vidjeti što dalje. General Nedeljković rekao je da ima naređenje saopćiti knezu da je kralj preuzeo vlast i da se knez mora vratiti u Beograd. »To ćemo još vidjeti«, citirao je inspektor Grubanović kneževe riječi. Knez Pavle je prema tom svjedočenju prvo doručkovao šalicu mlijeka, poslije četrdesetak minuta zatražio toplu vodu za brijanje i tek oko 9 sati prije podne ušao u salon dvorskog vlaka. Sve to vrijeme general Nedeljković stajao je pred kneževim kupcom. Poslije pozdrava s Mačekom i Šubašićem knez je rekao generalu Nedeljkoviću da se želi odvesti u banske dvore, što je i učinio.²

Vladko Maček u svojim memoarima navodi da ga je u 6 sati ujutro telefonom dr Juraj Šutej obavijestio o Simovićevu prijedlogu da u vladi ostanu ministri HSS. Maček je stoga pozvao na savjetovanje dra Jurja Krnjevića i ing. Augusta Košutića. Obaviješten od šefa zagrebačke policije da je dvorski vlak na glavnoj željezničkoj stanici u Zagrebu i da knez želi da ga dočeka u Brežicama, Maček je zajedno s Košutićem požurio na stanicu i tamo već našao generala Nedeljkovića, a kasnije su došli Šubašić i Krnjević.

U banskim dvorima, na Markovom trgu, knez Pavle, Maček, Šubašić, Krnjević i Košutić raspravljali su o novonastaloj situaciji. Maček je predlagao hapšenje generala Nedeljkovića, a za novog komandanta IV armijske oblasti predlagao generala Augusta Marića, Hrvata, tada pomoćnika generala Nedeljkovića; uz pomoć Građanske i Seljačke zaštite trebalo bi poduzeti akciju protiv pučista u Beogradu. Knez Pavle odbio je Mačkov prijedlog navodeći, uz ostalo, da je u Beogradu nadohvat pučista i njegova porodica.

U međuvremenu general Dušan Simović telefonom je nazvao Mačeka i predložio mu da kao potpredsjednik, zajedno s ostalim ministrima HSS, uđe u njegovu vladu. Maček je poslije kraćeg oklijevanja dao suglasnost

² AVII, 57/5–11.

za ulazak ministara HSS u vladu, a za sebe je rezervirao konačni odgovor da bi pričekao i vidio daljnji razvoj događaja.³

U Zagrebu je knez stupio u vezu s tamošnjim britanskim konzulom T. C. Rappom, koji je 27. ožujka u nenaznačeno vrijeme poslao telegram, primljen u Londonu u 20.15 sati: »Knez me je lično zamolio da prenesem poruku ministru da se večeras vraća u Beograd i da želi s porodicom što prije otputovati u Grčku s konačnom namjerom da produži za Englesku. Moli da ministar intervenira kod sadašnje vlade da u svakom pogledu olakša njegov odlazak i da poduzme potrebne mjere. Želi da ministar odmah posjeti kneginju i obrazloži joj planove. Nitko osim kneginje ne treba znati za namjeru da se put nastavi dalje od Grčke. Konačno, on želi da se večeras prilikom svog dolaska vidi s ministrom.«⁴

Telegram je odmah ponovljen britanskom poslanstvu u Beogradu, ali je u međuvremenu knez Pavle već stigao u Beograd. Drugi Rappov telegram, otpremljen u 17.20 sati, stigao je u London još kasnije, u 22,15 sati, istodobno s trećim, poslatim u 18.52 sati.

Britanski konzul Rapp smatrao je da će, bez sumnje, knez Pavle utjecati na Šubašića, od čijeg će izvještaja zavisiti hoće li Hrvati prihvatiti ponudu za ulazak u Simovićevu vladu. Knez se nadao pozitivnoj odluci, ali nije vjerovao da će Maček prihvatiti položaj potpredsjednika vlade.

Sastav Simovićeve vlade knezu se nije činio loš. Bio je zadovoljan suradnjom Slovenaca, ali je imenovanje Ninčića za novog ministra vanjskih poslova smatrao vrlo sumnjivim zbog Ninčićevog prijateljstva s Mussolinijem i njegovog spletkarenja s Nijemcima. Knez Pavle nikako nije mogao shvatiti zašto je Ninčić odmah obavijestio von Heerena, njemačkog poslanika, da neće biti nikakvih promjena u jugoslavenskoj vanjskoj politici. Ipak, dopustio je mogućnost da se time htjelo dobiti na vremenu. Knez se plašio da će Njemačka brzo intervenirati ali je naglasio da nije strateg i da ne može suditi o vojnoj situaciji.

»Knez je rekao da želi odmah napustiti zemlju, i iz ličnih razloga i stoga da se izbjegne dojam da utječe na mladoga kralja. Dojmilo me se da on situaciju prima mirno i filozofski, još uvijek smatrajući da nije mogao postupiti drukčije nego što je učinio, i da nije razdvojio zemlju. Njegov konačni čin, kako se čini, bit će usmjeren prema istom cilju, utječući na Hrvate da surađuju u novoj vladi. Rekao je da je Maček isto tako protunjemački raspoložen kao i on sam, i priznao da Mačekova taktika, kao političara, ne stavlja uvijek to jasno do znanja«, javio je Rapp.

U drugom telegramu britanski konzul javljao je o kneževom odlasku iz Zagreba u 12 sati, kada su mu ukazane sve vojne počasti i potpuno zajam-

³ *Vladko Maček*, In the Struggle for Freedom, New York 1957, 216–218. Usp. *Ljubo Boban*, Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941, Zagreb 1974, II, 388–389. *F. Čulinović*, n. dj., 281, pogrešno navodi Mačekove memoare »kako je kneza Pavla našao u Brežicama«. *I. Jukić*, n. dj., 141, smatra da je knez Pavle postupio pametno, odbacujući Mačekov prijedlog »jer bi u protivnom slučaju bio nastao već tada građanski rat pa bi se sva kasnija zla i tragedije zabilježile na raboš kneza Pavla i Dr. Mačka«.

⁴ Public Record Office (dalje PRO), London, FO 371/30255, R 3123/2752/92. Autor zahvaljuje za dozvolu korištenja britanske građe. Riječ je o britanskom poslaniku (sir Ronald H. Campbell).

čena lična sigurnost. U kneževom prisustvu Maček je dozvolio svim hrvatskim ministrima Cvetkovićeve vlade da se pridruže Simovićevoj vladi, dok je sam ostao van nje, čekajući Šubašićev izvještaj. U Hrvatskoj je bilo veoma mirno, nisu su se očekivali nikakvi unutrašnji nemiri, dok su u Sloveniji izbile patriotske manifestacije u korist Simovićeve vlade. Ako i kada bi bila službeno proglašena puna mobilizacija, predviđale su se drastične mjere protiv djelovanja pete kolone.⁵

Britanski poslanik u Beogradu Ronald H. Campbell, ujutro u 8.15, javio je 27. ožujka o uspješnom vojnom puču, izvršenom u 2,20 sati noću i o hapšenju većine ministara. »Zasad nemam još nikakvih vijesti o knezu Pavlu (za koga mi je ministar vojske rekao prošle noći da odlazi iz Beograda za nekoliko dana na odmor) i njegovoj ženi, međutim priča se da su napustili zemlju. Oficiri, koji čuvaju Upravu grada, izjavljuju da će biti proglašen mladi kralj i da će Simović biti na čelu vlade. Za sada nema još nikakvih vijesti iz unutrašnjosti.«⁶

Prije britanskog poslanika, telegram o uspješno izvršenom puču poslao je već u sedam sati ujutro britanski zrakoplovni ataše Macdonald. Za razliku od poslanika, koji je informacije crpio iz razgovora s jugoslavenskim oficirima kod Uprave grada, ataše je javio da se nada skorom razgovoru s generalom Simovićem. U 12,20 sati, kada je zapravo knez Pavle tek krenuo iz Zagreba, ataše je javio da mu je povjerenik generala Simovića u 10.30 sati, uz ostalo, saopćio da je knez Pavle pokušao napustiti zemlju, ali da je njegov vlak zaustavljen, knez vraćen u Beograd, i da je sada u nekoj kasarni. Činilo se da je još uvijek namjera pučista da kneza predaju Britancima.⁷

Vijesti o navodnom pokušaju kneževog bijega brzo su se pojavile i u štampi. Associated Press je 28. ožujka, npr., javio da je vojska u Vinkovcima, važnoj željezničkoj raskrsnici blizu mađarske granice, uhvatila kneza Pavla, za koga se tvrdilo da je bježao u Mađarsku ili Grčku.⁸ Neslužbeni Simovićev predstavnik pričao je britanskom zrakoplovnom atašeu, još 28. ožujka ujutro, da je knežev vlak bio zaustavljen na putu prema mađarskoj granici i da su već nađeni veoma kompromitirajući dokumenti o njegovim odnosima s Nijemcima. Ataše je čak nagađao da je riječ o dokumentima s njemačkim obećanjima da će u stranoj valuti nadoknaditi knezu sve gubitke, koje bi, zbog pakta, mogao pretrpjeti od Britanaca.⁹ Poslanik Campbell već je u 13.50 sati 27. ožujka javio u London i Atenu: »Povjerljivi informator najhitnije je urgirao da bi se ovdje stvorio najgori utisak, ako bismo dozvolili kneginji Olgi i knezu Pavlu, na koga je, na žalost, u javnom mnjenju koncentriran prijekor za pristup Jugoslavije paktu, da sada idu u Englesku. Državni udar bio je izveden na perfektno redovan način i nema razloga za pretpostavku da su Njihova visočanstva

⁵ PRO, FO 371/30255, R 3134/2752/92; FO 371/30207, R 3135/73/92. Usp. *Lj. Boban*, n. dj., II, 389–390.

⁶ PRO, FO 371/30206, R 3089/73/92.

⁷ PRO, AIR 8/552.

⁸ Politisches Archiv, Auswärtiges Amt, Bonn, PO 1 IV, Bd. 64, 200–201.

⁹ PRO, FO 371/30207, R 3183/73/92.

u opasnosti. Ja ću, razumije se, skrenuti pažnju novoj vladi da s njima čestito postupi. Molim, informirajte kralja.«¹⁰

Takva briga britanskih diplomatskih predstavnika za sigurnost kneza Pavla nije nimalo slučajna. Uvijek se nastojalo da se u slučaju nasilne promjene režima u Jugoslaviji osigura lični integritet kneza Pavla i njegove porodice. Jedan suradnik SOE (Special Operations Executive) u Turskoj još 17. ožujka 1941. otputovao je iz Jugoslavije i obavijestio pretpostavljene kako se u Beogradu otvoreno priča da je knez namjesnik Pavle izdao zemlju i Engleze i da će on i njegova porodica u slučaju revolucije vjerojatno biti likvidirani. Pričalo se čak da su Nijemci knezu ponudili krunu.¹¹

Kada se, 26. ožujka 1941. ujutro, britanski zrakoplovni ataše na svoj zahtjev u velikoj tajnosti sastao s generalom Simovićem (što ipak nije promaklo njemačkom poslaniku Viktoru von Heerenu!)¹², on mu je nagovijestio da ne treba čekati više od nekoliko dana do izvršenja državnog udara i da će Jugoslavija odmah poslije toga ući u rat u Albaniji a za nekoliko dana i protiv Njemačke i Bugarske.

»U odgovoru na pitanje on je rekao da su knez namjesnik i čak predsjednik vlade, kako se čini, veoma deprimirani zbog potpisivanja pakta. To bi moglo da ukazuje na to da knez namjesnik namjerava pokušati da ostane na vlasti u slučaju da vlada bude zbačena. Ipak, od jednog oficira iz Generalštaba saznajem da namjeravaju kneza namjesnika predati Britancima.«¹³

Zapravo, nema sumnje, knez Pavle je već prije podne 27. ožujka u Zagrebu odlučio napustiti zemlju i, krijući taj cilj, stići u Englesku. Iz Londona je toga dana upućen telegram da nije predviđen knežev odlazak u Englesku, već preko Grčke u Kairo.¹⁴ Na željezničkoj stanici u Zemun, kako saznajemo iz Simovićevih memoara, počasna česta s glazbom je u 19.00 sati dočekala dvorski vlak. Na peronu je kneza dočekao general Simović. Na vožnji prema Beogradu knez Pavle je u autu zatražio i odmah dobio Simovićevu suglasnost za svoj odlazak u Grčku. U novoj zgradi ministarstva vojske knez je morao na inzistiranje majora Živana Kneževića da prođe stepenicama kroz špalir mladih oficira, koji su klicali kralju Petru. Na Simovićevu molbu knez je bez riječi potpisao unaprijed pripremljen tekst ostavke i naređenje namjesnicima, ministru dvora i kraljevim adutantima da iz Bijelog dvora na Dedinju dođu u ministarstvo vojske. Tako su kasnije i ostala dvojica kraljevskih namjesnika potpisali ostavku. U telefonskom razgovoru kneginja Olga uzalud je nagovarala kneza Pavla da ne podnese ostavku. Točno u ponoć dvorski vlak je iz

¹⁰ PRO, FO 371/30255, R 3123/2752/92.

¹¹ PRO, FO 371/30253, R 3065/2706/92.

¹² Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland, Berlin 1941, No. 75, cit. prema F. Čulinović, n. dj., 247.

¹³ PRO, FO 371/30253, R 3071/2706/92. Simović u svojim memoarima (AVII, k. 8, 2/1—171) tvrdi da se sastao s britanskim atašekom popodne 26. ožujka i da s njim uopće nije govorio o pripremama za puč. Izvještaj atašea svakako je vjerodostojniji.

¹⁴ PRO, FO 371/30255, R 3123/2752/92. Foreign Office tada još nije bio načisto u pogledu daljnjih planova, pa se smatralo da će se tek poslije kneževog dolaska u Kairo odlučiti o njegovoj konačnoj sudbini.

Zemuna krenuo za Atenu. Počasna četa s glazbom bila je postrojena na peronu, a kneza su ispratili predsjednik vlade general Dušan Simović, ministri unutrašnjih poslova i vojske, a od stranih predstavnika samo britanski poslanik Ronald H. Campbell.¹⁵ Poslanik je narednog dana, 28. ožujka, o tome obavijestio Foreign Office i prenio kneževu želju da se o njegovom odlasku obavijeste vojvoda i vojvotkinja od Kenta.¹⁶

Terence Shone, ranije prvi sekretar britanskog poslanstva u Beogradu, u duljem memorandumu od 28. ožujka 1941, ocijenio je novonastalu situaciju, ne krijući svoje simpatije za kneza Pavla:

»Odlaskom 'našeg prijatelja'¹⁷ odstranjena je ruka koja je posljednjih šest godina vodila jugoslavensku vanjsku politiku i mi smo izgubili sve do nedavno najdragocjeniji izvor informacija i najbolji medij za provođenje našeg utjecaja na jugoslavensku politiku, koji smo imali od vremena kralja Aleksandra. Nije vjerojatno da postoji bilo koja druga ličnost u toj zemlji s tako širokim znanjem, inteligencijom i sposobnošću našeg prijatelja za kontrolu jugoslavenske vanjske politike; ako je jedna na pomolu, ona se još nije pojavila na pozornici.«

Retrospektivno Shone je ocijenio da se vlada kneza Pavla i Stojadinovića samo na izgled vraćala demokratskim principima i parlamentarnom sistemu, a zapravo je sve više težila prema diktaturi. Govoreći o Cvetkovićevoj vladi i sporazumu s Mačekom, Shone je zapisao: »Hrvatska seljačka stranka, udružena pod Mačekom, u koga je knez Pavle imao veliko povjerenje, mogla je od tada previše kontrolirati politiku a da bi se to svidjelo Srbima. Ona je bila najodlučnije naklonjena sporazumu s Njemačkom. To je značajna poanta, koju moramo imati pred očima u vezi sa sadašnjom situacijom.«

Uočeno je da je ministar vanjskih poslova dr Momčilo Ninčić gotovo sve vrijeme svoga prvog razgovora s britanskim poslanikom utrošio na optuživanje kneza Pavla, njegovog režima i njegovih ministara i da bi mase, koje su razbile njemački i talijanski putnički ured, to isto bile spremne učiniti i s Bijelim dvorom, ako bi se im pružila prilika. Shone je smatrao da ne bi valjalo vršiti pritisak na Simovićevu vladu, jer su Jugoslaveni »veoma osjetljivi na sve što miriše na vanjsko upletanje u njihove poslove« i da, kako se čini, nova vlada namjerava u najmanju ruku da vodi politiku neutralnosti.¹⁸

U Foreign Officeu u Londonu, međutim, nije bilo nimalo naklonjenosti i razumijevanja za kneza Pavla. Rappov telegram od 27. ožujka, da knez želi doći u Englesku, pomno je analiziran. »Ovdje će biti jako reagiranje, ako će se s tim bijednim i izdajničkim stvorenjem postupiti drukčije nego odlučno. Javnost neće nikada povjerovati nekoj drugoj verziji od ove. Nije potrebno i ne treba da bude oštine, ali ipak su i bolji ljudi otišli na

¹⁵ F. Čulinović, n. dj., 283–286. V. Maček, n. dj., 219, pozivajući se na Šubašićevo kazivanje, navodi da je knez bio »primoran da potpiše svoju abdikaciju«. Originalni tekst ostavke, svojevremeno u Arhivu Vojnoistorijskog instituta, sada je u Arhivu Jugoslavije (1974. god. još neregistriran).

¹⁶ PRO, FO 371/30255, R 3158/2752/92.

¹⁷ »our friend – naš prijatelj« u telegramima britanskog poslanika u Beogradu bila je šifra za kneza Pavla.

¹⁸ PRO, FO 371/30270, R 4320/3617/92.

takva mjesta kao što je Seychelles. Ako će biti prognan na nešto 'udobnije' mjesto, odmah će se, naravno, reći da je to zbog njegovog položaja — kraljevskog, aristokratskog, ministerijalnog, snobovskog, kako god već bi to moglo biti, bez obzira što je Grcima i nama zadao udarac nožem u leđa na proklet način. Bilo koji pogodan otok bio bi dovoljno dobar«, smatrao je, npr. sir Robert Vansittart.

Načelnik Južnog odjeljenja u Foreign Officeu Philipp Nichols konzultirao se s ministarstvom za kolonije. Spominjani su otoci Seychelles, Ceylon i istočna Afrika. Smatralo se međutim da ne bi bilo zgodno odabrati Seychelles, ako je Stojadinović bio upućen na mnogo prijatniji otok Mauricijus. Međutim, grčki kralj predložio je da knez Pavle otputuje u Ameriku.¹⁹

Predsjednik Čehoslovačke Republike Edvard Beneš 29. ožujka veoma je oštro govorio o knezu: »Stojadinović je bio samo avanturist koji je želio vlast i uradio bi sve i služio svakome da bi dobio vlast. Knez Pavle, međutim, prirođenom slabošću svog karaktera i reakcionarnim misticismom svoje žene doveo je Jugoslaviju do osovinske provalije«, zabilježio je Beneševe riječi Bruce Lockhart.²⁰

Neslužbeni predstavnik generala Simovića ujutro 28. ožujka sarkastički je primijetio da će Britanci svakako biti ljubazni sa svojim prijateljem, govoreći o tome da knez Pavle ide u Englesku. Zrakoplovni ataše dobio je dojam da će nova vlada pažljivo promatrati britansko ponašanje prema knezu i da će to znatno utjecati na britanske odnose sa Simovićevom vladom i na britanski prestiž u narodu. Stoga je Foreign Office smatrao da bi možda bila dobra taktika da se konzultira jugoslavenska vlada o tome što uraditi s knezom Pavlom. Onda bi se Simovićevoj vladi saopćila namjera da se za trajanja rata knez uputi u neku britansku koloniju ili alternativno negdje u Ameriku i zatražilo o tome mišljenje Simovićeve vlade.²¹

Tek poslije kneževog razgovora s grčkim kraljem, britanski poslanik u Ateni sir Michael Palairret saznao je 30. ožujka da se na početku ožujka, zapravo 4. ožujka 1941, knez Pavle u Berchtesgadenu sastao s Adolfom Hitlerom. Prema kneževom pričanju i nastojanju da se opravda, što grčki kralj nije prihvatio kao uvjerljivo, Hitler je prijetio zemljama, koje mu se nisu svidale, između ostalih i Turskoj. Knez Pavle je tvrdio da nije mogao drukčije postupiti, da je samo Cvetković bio spreman istupiti protiv potpisivanja pakta. On se veoma povoljno izražavao o generalu Simoviću i govorio kako je njegova jedina želja da u bilo kom svojstvu služi Grčkoj i Britaniji. Grčki kralj se nadao da će njegovo prihvaćanje kneza, koje u nekim krugovima nije bilo popularno, biti brzo zaboravljeno i, ako se to dogodi, on bi želio da knez Pavle ostane u Grčkoj.

»Mislim da je najgora točka optužnice protiv kneza Pavla što nam nije rekao istinu o toj posjeti«, zapisao je Nichols, a s time se suglasio i zamjenik podsekretara sir Orme Sargent.²²

¹⁹ PRO, FO 371/30255, R 3123/2752/92.

²⁰ PRO, FO 371/30208, R 3512/73/92.

²¹ PRO, FO 371/30207, R 3183/73/92.

²² PRO, FO 371/30255, R 3308/2752/92.

Međutim, u noći između 31. ožujka i 1. travnja iz Beograda je stigla u Foreign Office veoma značajna vijest da je Hitler rekao knezu Pavlu da namjerava 30. lipnja napasti Sovjetski Savez. Američki državni podsekretar Sumner Wells 2. travnja obavijestio je britanskog ambasadora u Washingtonu lorda Edwarda Wooda Halifaxa o toj Hitlerovoj izjavi knezu Pavlu. Tek 6. travnja Anthony Eden javio je iz Atene o razgovoru između grčkog kralja i kneza Pavla o Hitlerovim objašnjenjima da će morati poduzeti vojnu akciju protiv Rusije, kako bi osigurao potrebne sirovine i da će sam odabrati vrijeme za napad.²³

Posebnu pažnju odmah je privlačilo pitanje u kakvim je okolnostima Jugoslavija potpisala Trojni pakt. U razgovoru s britanskim konzulom u Zagrebu Rappom, 27. ožujka, knez Pavle je tvrdio da je do konačne odluke o potpisivanju pakta došlo zato što Maček nije bio spreman suočiti se s mogućim posljedicama prkošenja Njemačkoj, a da je Cvetkovićev stav bio upravo suprotan. Maček je uz to smatrao da je knez već pri svom susretu s Hitlerom pristao na njemačke zahtjeve i da je knez kasnije samo igrao za pozicije, kako bi opravdao i proveo već preuzete obaveze.

»Čitajući taj telegram, svakako se nameće sumnja da je knez namjesnik upotrijebio hrvatski argument da opravda to što je zapravo bila njegova vlastita odluka — da se ne suočava s mogućim posljedicama prkošenja Njemačkoj«, komentirao je Bowker, a Nichols je dodao: »Čak ako ne uzmemo u obzir Rappov očito prohrvatski naglasak, čini se da je uloga kneza namjesnika bila jadna.«²⁴

General Simović, pri svom prvom susretu s američkim poslanikom A. B. Laneom, 28. ožujka, izjavio je da je knez »ipak jučer veoma pomogao u Zagrebu uvjeravanjem Mačeka i drugih Hrvata da uđu u novu vladu i prošle noći obećao je da će podržavati vladu u inozemstvu«. Novi ministar vanjskih poslova Ninčić, kao i ranije u razgovoru s britanskim poslanikom, označio je odgovornim za pristup Trojnom paktu kneza Pavla, koji nije, kako je rekao, nikada zapravo konzultirao političke lidere i stoga nije imao veze s raspoloženjem u zemlji. Ninčić je tada spomenuo 11. ožujka 1941. kao datum tajnog sastanka kneza Pavla s Hitlerom u Berchtesgadenu.²⁵

Kralj Petar je 31. ožujka primio u audijenciju američkog poslanika. Rekao mu je da ga knez nije informirao o paktu i tvrdio, da je ministar dvora Antić loše utjecao na kneza i nije mu nikada saopćavao što narod misli.

»Onda me je direktno, gotovo dječaćki, upitao: 'Što predsjednik misli o knezu Pavlu?' Kada sam razmišljao o prikladnom odgovoru, rekao je: 'Nadam se da ne misli loše o njemu. On je uistinu bio nevjerojatno dobar

²³ Llevellyn, Woodward, *British Foreign Policy in the Second World War*, Volume I, London 1970, 604. Američki poslanik u Beogradu Lane, 30. ožujka 1941, u 13 sati, javio je da je Hitler rekao knezu Pavlu, da Jugoslavija u svom vlastitom interesu mora da potpiše Trojni pakt, jer će on u lipnju ili srpnju napasti Rusiju. To je poslanik saznao iz »pouzdanog izvora«, koji je mogao da bude isti kao za britansko poslanstvo. — *Foreign Relations of the United States* (dalje FRUS), 1941, Vol. II, 973.

²⁴ PRO, FO 371/30207, R 3224/73/92. Usp. *Lj. Boban*, n. dj., 282–283.

²⁵ FRUS, 1941, II, 971–972.

prema meni i učinio je ono što je po njegovom mišljenju bilo najbolje za zemlju», citirao je poslanik Arthur Bliss Lane.²⁶

Kralj Petar se i u svojim memoarima veoma povoljno izražava o knezu Pavlu. Npr. navodi da ga je knez unaprijed obavijestio o svom odlasku na Brdo, a pri kneževom odlasku iz Beograda, 27. ožujka, on mu je pomagao da što brze spakira stvari. Knez je mladom kralju saopćio da će potrebne dokumente naći u njegovoj radnoj sobi u Bijelom dvoru. »Bio je to tragičan oproštaj s čovjekom koji je bio moj prisani prijatelj i zaštitnik«, sjeća se kralj Petar i naglašava kako se osjećao usamljenim poslije kneževog odlaska iz Bijelog dvora.²⁷ Međutim, kralj je propustio spomenuti vrlo značajnu, praktičnu pojedinost, za koju je britanska vlada saznala tek naredne godine. On je, naime, odobrio knezu da i dalje dobiva sva svoja dotadašnja primanja iz državne kase. Emigrantskoj vladi kasnije nije preostalo drugo nego da za iznos kneževih primanja poveća kraljevu civilnu listu. Ipak taj novac knezu nije baš redovito stizao u toku rata.²⁸

Poslije puča britanski zrakoplovni ataše Macdonald tek ujutro 2. travnja sastao se i dugo razgovarao s generalom Borom Mirkovićem (u britanskim dokumentima spominje se pod šifrom J. K.), »koji je bio organizator i jaki čovjek iza državnog udara«. General Mirković govorio je o navodnoj Mussolinijevoj ponudi u studenom 1940. za sklapanje talijansko-jugoslavenskog pakta protiv Njemačke, što je knez odbio jer je već intrigirao s Nijemcima koji su mu ponudili kraljevsku krunu.

»On je isto tako rekao da je knez dvaput pokušao otrovati kralja. Ponaavljam te priče, jer ako su istinite, moramo veoma budno motriti na kneza (i kneginju) u slučaju da nastave intrigiranje protiv (grupa izostavljena). Ako, međutim, te priče nisu istinite, moramo zapamtiti da se njima ipak vjeruje u sadašnjoj vojnoj stranci, koja je na vlasti. Svaka naklonost ili previše velika sloboda dana Njihovim visočanstvima mogla bi da ima ovdje veoma loš učinak«, smatrao je zrakoplovni ataše.²⁹

General Simović je, 3. travnja, isto tako izrazio poslaniku Campbellu »najcrnije sumnje« o knezu Pavlu, zapravo ponavljao optužbe generala Mirkovića. Kako je, po svemu sudeći u noći između 2. i 3. travnja, kneginja Olga nastojala telefonom iz Atene razgovarati s kraljem Petrom, predsjednik vlade Simović zatražio je da britanska vlada utječe na grčku vladu, kako bi se knez Pavle odstranio iz Atene i uputio na Peloponez, Kretu ili još dalje i tako onemogućilo njegovo intrigiranje.³⁰

²⁶ Isto, 974.

²⁷ *Petar Karadorđević*, Peter II King of Yugoslavia, A Kings Heritage, London 1953, 61, 71. *Ulrich von Hassell*, Von anderer Deutschland, Wien 1948, 137, zabilježio je 27. ožujka 1941, da je knez Pavle možda sam savjetovao kralju da preuzme vlast kako bi spasio dinastiju.

²⁸ PRO, FO 371/33448, R 4034/85/92.

²⁹ PRO, FO 371/30208, R 3397, R 3388/73/92. Usp. *Vladislav Stakić*, Moji razgovori sa Musolinijem, München 1967, 80–88, o svojoj misiji u Rimu, u studenom 1940, doduše spominje mogućnost sklapanja saveza između Italije i Jugoslavije, ali ne i protiv Njemačke.

³⁰ PRO, FO 371/30255, R 3493/2752/92.

Međutim, u istom razgovoru Simović je zatražio i povratak tek nedavno protjeranog dra Milana Stojadinovića, ako ne već u Jugoslaviju, onda barem u Atenu. Simović je lično garantirao za svoga prijatelja Stojadinovića, koji je »samo provodio politiku kneza Pavla za zблиženje s Njemačkom i Italijom i onda postao uobražen [...]. Stojadinović bi mogao čak biti koristan za kontakte s Njemačkom«, smatrao je Simović. Naravno, Churchill je odmah lično najenergičnije naredio da se ni u kom slučaju ne udovolji tom zahtjevu.³¹

S priličnom sigurnošću možemo pretpostaviti da su neposredni povod za takve zahtjeve generala Simovića i Mirkovića bili razgovori i sporazum oko formiranja Državnog savjeta, zapravo organa koji bi zamijenio kraljevsko namjesništvo, a u njemu bi bili kraljica majka Marija, Vladko Maček i profesor Slobodan Jovanović. Senat bi bio ukinut, a skupština, sastavljena od imenovanih (dakle nikako izabranih) članova, bila bi sazvana na zasjedanje. To je zapravo bio jedan od uvjeta za Mačekov ulazak u vladu generala Simovića u svojstvu potpredsjednika vlade.³² Stojadinović, veoma popularan kod vodećih nacista u Njemačkoj i fašista u Italiji, čvrst i nepopustljiv pristalica unitarizma, bez sumnje je mogao da posluži u svakojakim vanjskim i unutrašnjim političkim kombinacijama. Glasine o namjerama kneza Pavla da prigrabi prijesto i krunu pojavile su se uostalom već 1935. godine u krugovima nezadovoljnih političara i vojnika.³³

Stoga ne iznenađuje što britanski poslanik nije vjerovao tvrdnjama o pokušajima trovanja kralja Petra, i to je otvoreno rekao generalu Simoviću. Predsjednik vlade Simović nije prihvaćao Campbellovo obrazloženje da je to on čuo od drugih, Simović je rekao da je kralj bio pogođen saznanjem da je knez Pavle zapravo izdajica.

»Plašim se da su ljudi preokupirani trovanjem mišljenja Njegovog veličanstva, što je žalosno s obzirom da to može iskvariti njegov karakter«, smatrao je poslanik Campbell.³⁴

Simovićev zahtjev da se knez Pavle protjera iz Atene pobudio je pažnju britanskog predsjednika vlade Winstona Churchilla. On je 5. aprila preporučio da se tom zahtjevu izide u susret. Otok Cipar činio se Churchillu pogodan, pod uvjetom da se mogla održavati kontrola.³⁵

Državni sekretar za vanjske poslove Anthony Eden, međutim, već je i bez tih Churchillovih uputa 4. travnja o tome razgovarao s grčkim kraljem.

»Kralj je rekao da je položaj za njega vrlo delikatan. Knez Pavle ne vidi nikoga i njegova kuća je pod nadzorom. Poslije daljnjeg razgovora kralj se suglasio da bi vjerojatno bilo poželjno da knez Pavle ode u unutrašnjost, i da će to razmotriti. Možda bi mogao biti upućen na Pelo-

³¹ PRO, FO 371/30251, R 3462/2477/92.

³² PRO, FO 371/30255, R 3450/297/92, R 3547. Usp. *Lj. Boban*, n. dj., 398.

³³ *Dušan Biber*, O padu Stojadinovićeve vlade, u: *Istorija XX veka*, Zbornik radova, VIII, Beograd 1966, 50–51.

³⁴ PRO, FO 371/30208, R 3496/73/92.

³⁵ PRO, FO 371/30255, R 3493/2752/92.

ponez. Ipak, on želi prvo da se posavjetuje sa svojim ministrima«, javljao je Eden i predložio da se knez uputi na Cipar.³⁶

U međuvremenu je, 4. travnja, ministar vanjskih poslova dr Momčilo Ninčić obavijestio britanskog poslanika da je knez Pavle iz Atene uputio telegram dru Mačeku. Knez je čestitao Mačeku ulazak u Simovićevu vladu i zamolio ga da uputi dra Šubašića na razgovor u Atenu. Ninčić se plašio da će knez Pavle nastojati utjecati na Hrvate, da bi se osvetio, ne oprastajući srpskoj vojsci ono što je učinila. Stoga je zatražio da se knez Pavle šalje što dalje iz Atene i rekao da knežev telegram Mačeku neće biti uručen. Međutim, Ninčić nije vjerovao pričama da je Hitler ponudio knezu Pavlu krunu, a još manje pričama o trovanju mladog kralja.

»Ipak, on je siguran, da je (a) knez Pavle bio veoma ambiciozan i (b) da je iz bilo kojih razloga nastojao da bude ugodan Nijemcima«, javljao je britanski poslanik.³⁷

Poslije bombardiranja Beograda i evakuacije vlade u Vrnjačku Banju ministar Ninčić je u noći između 7. i 8. travnja telefonom zamolio britanskog poslanika da Britanci navedu Tursku na aktivnu ulogu, i ujedno ponovo zatražio da se knez Pavle i kneginja Olga odstrane iz Atene.

»Je li to učinjeno?« vlastitom rukom pribilježio je Winston Churchill. Foreign Office je stoga »stoga dana, 9. travnja, zatražio da se u tom smislu kod grčkog kralja poduzmu hitni koraci.«³⁸

Anthony Eden je već 5. travnja iz Kaira instruirao britanskog poslanika u Ateni, kada je upoznao Ninčićev zahtjev. »Siguran sam da se izlažemo neopravdanom riziku, ako sada ne poduzmemo taj korak«, smatrao je Eden.³⁹

Konačno je 11. travnja knez Pavle s porodicom u najvećoj žurbi ukrcao u avion i transportiran iz Atene u Heliopolis u Egiptu. Ambasador sir Miles Lampson je, doduše, molio da se knežev dolazak odloži barem za jedan, ako ne već i za dva dana, jer nije mogao odmah naći predsjednika egipatske vlade. Kada je, međutim, ipak uspio da razgovara s egipatskim premijerom, on uopće nije želio da knez dođe u Egipt, pogotovo ne bez suglasnosti egipatske vlade.⁴⁰

Grčki kralj nije odmah udovoljio britanskom zahtjevu. On je 10. travnja jedino skrenuo pažnju knezu Pavlu da će možda morati da napusti Grčku i da će biti stavljen pod britansku kontrolu. Ta je odluka 11. travnja konačno ipak donesena.⁴¹ Pokušaj princa Demidova di San Donato da utječe na britansku vladu nije uspio. Demidov, ujak kneza Pavla, objavio je britanskom poslaniku Palairetu da je knez Pavle veoma pogodan što je u nemilosti Britanaca, iako je sada i uvijek bio odlučno probritanski raspoložen i želio britansku pobjedu. Naročito je knez bio pogodan time što se nije sastao s Edenom u Ateni. Demidov je predložio da poslanik Palairet posjeti kneza Pavla i »čuže njegovo uvjerljivo

³⁶ PRO, FO 371/30255, R 3526/2752/92.

³⁷ PRO, FO 371/30255, R 3601/2752/92.

³⁸ PRO, FO 371/30209, R 3676/73/92.

³⁹ PRO, FO 371/30255, R 3601/2752/92.

⁴⁰ PRO, FO 371/30255, R 3793, R 3811/2752/92.

⁴¹ PRO, FO 371/30255, R 3859/2752/92.

objašnjenje da je postupio samo onako, kako je mislio da je u najboljem interesu njegove zemlje, koja bi odmah bila napadnuta, ako bi odbio pakt«.

Na poslanikove osude kneževе politike Demidov je odgovarao da je »knez Pavle možda budala, ali da nije kriv zbog izdaje«.

»Što prije bude Palsy interniran i uklonjen, utoliko bolje«, lično je zabilježio Winston Churchill, kada je 14. travnja upoznat s tim izvještajem.⁴² U Heliopolisu su knez Pavle, kneginja Olga, troje njihove djece i dvojica slugu smješteni u kuću britanskog oficira, a na zahtjev egipatskog premijera pred kuću je postavljena britanska straža. Zbog političkih implikacija (očito želeći da se ne zamjera Nijemcima, slično kao ranije u Stojadinovićevom slučaju) egipatska je vlada željela da knez Pavle što prije napusti Egipat.⁴³

Po svemu sudeći, ambasador M. Lampson i njegova žena bili su poslije kneževog odlaska iz Beograda prvi britanski diplomatski predstavnici, koji su 15. travnja posjetili kneza Pavla i kneginju Olgu. U maloj kući britanskog oficira, nedavno zarobljenog u Libiji, oni su imali sav komfor, ali su bili bez ikakve veze s vanjskim svijetom.

»Mora li se uistinu s nama postupati kao s parijama?«, žalio se knez Pavle britanskom ambasadoru. »Kakve god su pogreške kneza Pavla (a one su očite), svakako nije pravilno ignorirati kneginju Olgu kao grčku princezu i sestru vojvotkinje od Kenta?«, pitao se sir Lampson, smatrajući da je, bez obzira na sve, knežev položaj previše patetičan i ponižavajući. »U mom razgovoru s knezom i kneginjom europska politika i nedavni događaji nisu čak ni spomenuti. Međutim, na mene je ostavio jak dojam njihov prezir prema Osovini i svim njenim djelima. Njihovi osjećaji ne bi mogli biti više proengleski«, javljao je ambasador.

»Potpuno razumijem vaše osjećaje, ali mislim da se Njihova visočanstva ne mogu na bilo što opravdano žaliti. Svakako, ovdje se ne bi razumljelo, ako biste im ponudili gostoljubivost u ambasadi Njegovog veličanstva. U svim okolnostima bilo bi bolje da ste ostali u granicama instrukcija«, odgovorio je Eden. Međutim, ta prepiska ostala je u Foreign Officeu i drugi nisu upoznati s kopijama.⁴⁴

Foreign Office je u međuvremenu užurbano obavljao konzultacije o pravcu daljeg putovanja i o smještaju kneza Pavla i njegove porodice. Kako je feldmaršal Jan Christian Smuts bio na putu, a dobiven je u načelu potvrđan odgovor guvernera britanske kolonije Kenije, suglasno s ministarstvom za kolonije izbor je pao na Keniju.⁴⁵

»Naš cilj trebalo bi da bude internacija kneza Pavla na britanskom teritoriju i što se manje govori o njemu, to bolje«, predložio je P. Dixon. Zamjenik državnog sekretara sir Alexander Cadogan podvukao je riječ »internacija« i dodao: »Ne, ne možemo ići tako daleko.«

Dixon je smatrao da će status kneza i kneginje biti jednak statusu političkih zatvorenika, kojima je dozvoljena sloboda normalnih posjetilaca

⁴² PRO, FO 371/30255, R 3857/2752/92.

⁴³ PRO, FO 371/30255, R 3861/2752/92.

⁴¹ PRO, FO 371/30255, R 4135/2752/92.

⁴⁵ PRO, FO 371/30255, R 3811/2752/92.

kolonije. Oni bi, dakle, mogli održavati veze s običnom javnosti, a njihova djeca mogla bi pohađati englesku školu.

»Iako je knezu Pavlu njegov engleski odgoj malo koristio, ne može biti štete ako se vidi hoće li eksperiment bolje uspjeti s njegovom djecom«, primijetio je Dixon. On je smatrao da britanska vlada treba plaćati troškove stanarine za kuću u Keniji, »ako ne drugo da ukáže na činjenicu da je ta u nekom smislu zatvor«, dok bi ostale troškove boravka knez snosio sam.⁴⁶ Knez Pavle, međutim, nije bio baš oduševljen Kenijom i kao mogućnost spominjao je Lagos. Nakon dolaska u Keniju nije želio ostati u Naivashi, a kneginja Olga žalila se da je predaleko do škola, trgovina, liječnika i željeli su da odu u Južnu Afriku. Winston Churchill zabilježio je 1. svibnja 1941. da je najbolje da za sada ostanu u Keniji.⁴⁷

Britanskim vlastima u Keniji data je direktiva da diskretno cenzuriraju kneževu korespondenciju, ali ne i telegrame kneginje Olge, upućene u Veliku Britaniju. Vojvotkinja od Kenta se, naime, jako uvrijedila što je njezino pismo kneginji Olgi bilo cenzurirano. Posredstvom jugoslavenskog ambasadora dra Konstantina Fotića u Washingtonu knez Pavle je obnovio osiguranje za El Grecovog Lakoona. Zatražio je da se cio njegov imetak u dolarima investira u ratne obveznice američke vlade, a isto tako i dio zlata, koje je pohranio u Montrealu. Foreign Office se bavio pravnim aspektima pitanja bi li trebalo kneževu imovinu konvertirati u britanske funte šterlinga.⁴⁸

Njemačke okupacione vlasti su, međutim, u Jugoslaviji pažljivo registrirale i pohranile pronađene kneževe umjetničke kolekcije. Španjolski otpravnik poslova u Ankari o tome je službeno obavijestio britanske vlasti, odnosno kneza, a R. Bowker je suho primijetio: »Zanimljiva indikacija njemačkog stava prema knezu Pavlu.«⁴⁹

Predsjednik grčke izbjegličke vlade u Londonu Emmanouel Tsouderos, oko sredine listopada 1941, žalio se na propagandu u Londonu u korist kneza Pavla. Oštro kritizirajući kneževu politiku, spominjao je glasine o kneževoj uroti protiv života kralja Petra i njegovim nastojanjima da prigrabi prijesto i krunu. Funkcionar Foreign Officea P. M. Rose stoga je primijetio da su već čuli za takve priče ali da je to teško vjerovati.⁵⁰ Da bi opravdao svoju politiku i postigao barem nešto razumijevanja, knez Pavle se 18. kolovoza 1941. ličnim pismom obratio vojvodi od Kenta (vojvodina supruga bila je sestra kneginje Olge). Duži izvodi iz kneževog pisma na početku prosinca 1941. dati su na uvid Foreign Officeu. Pismo su, po običaju, komentirali i analizirali njegovi funkcionari. Ti izvodi glase:

»[...] Da bi se razumjela situacija treba znati za unutrašnje motive takozvane beogradske revolucije. Sada je to samo privatno za vas.

⁴⁶ PRO, FO 371/30255, R 4228/2752/92.

⁴⁷ PRO, FO 371/30255, R 4279, R 4877/2752/92.

⁴⁸ PRO, FO 371/30255, R 5944, R 6392, R 6746, R 7296, R 7433/2752/92.

⁴⁹ PRO, FO 371/30255, R 7555/2752/92.

⁵⁰ PRO, FO 371/30255, R 9121/2752/92.

Jedan od glavnih ciljeva, koje su imali pred očima, bila je želja ambicioznih malobrojnih (veoma malobrojnih) vojnika da se dočepaju Petra i preko njega vlasti nad zemljom. Stoga sam ja po svaku cijenu morao biti držan po strani od dječaka da ne bi potpao 'pod moj utjecaj'. To je apsurdna koncepcija, slažem se, ali ta neznatna manjina ljudi (tri četvrtine jugoslavenske vlade, siguran sam, ne znaju ništa o tome i o načinu kako se postupa s nama) ne razumiju koliko sam ja mrzio svoj posao (vi to znate) i da je jugoslavenska politika bila posljednje sa čim želim imati bilo kakvog posla! Čeznuo sam za punoljetnošću Petra da se oslobodim pasjeg života i bio sam na kraju svoje fizičke snage, kada su se zbili ožujski događaji. Činio sam za svoju zemlju najbolje što sam mogao prema svojim sposobnostima u toku gotovo 7 najtežih i događajima punih godina u svjetskoj historiji. Čitavo to vrijeme radio sam neumorno i išao rame uz rame s vašom zemljom sve do posljednje minute, kada nisam mogao djelovati drukčije zbog unutrašnjih komplikacija, kada sam se zalagao da spriječim rascjep svoje zemlje, jer su Hrvati i Slovenci inzistirali da se pakt potpiše, a isto tako i ministar vojske i šef Generalštaba. Kratka katastrofalna kampanja, koja je uslijedila, dokazala je da zemlja nije bila sposobna da se odupre i da njen veliki dio nije htio da se bori [...].

Djetinjasto je govoriti o našem 'flertu' s Njemačkom i o mojoj posjeti Hitleru kao da bi to bila 'partie de plaisir'⁵¹ i sastanak sa zgodnom ženom.

Hitler je već duže vremena pokazivao želju da se sastane sa mnom i ja sam to neprestano izbjegavao. Prvo sam poslao svoga ministra vanjskih poslova, a kasnije su ministar predsjednik i ministar vanjskih poslova otišli zajedno.⁵²

Hitler je ponovo inzistirao na susretu sa mnom i ja sam se nekoliko tjedana ponovo pravio gluh. Na kraju su moji glavni ministri, uključujući dra Mačeka, zahtijevali da 'se žrtvujem' (tako su oni na to gledali) i da pokušam i vidim mogu li da ga posjetim.

Što se tiče Anthonyja,⁵³ to je opet povezano s našim stavom i strahom od Njemačke. Bili smo okruženi Nijemcima, Talijanima i Madžarima; u Bugarskoj i Rumunjskoj već su bile njemačke trupe i besmislica je praviti se kao da nismo bili uplašeni — bili smo — i ja pozivam na izazov svakoga tko to ne bi bio u takvim okolnostima.

Pregovarali smo s Nijemcima i postavili uvjete, koje su oni veoma teško mogli prihvatiti i za koje smo bili sigurni da ih neće primiti. Time smo dobili na vremenu za mobilizaciju, što smo i učinili, tako da smo, kada sam ja otišao, imali 750.000 ljudi *mobiliziranih* i *koncentriranih*.

⁵¹ Zabava.

⁵² Cincar-Marković posjetio je Hitlera 28. studenog 1940, a zajedno s predsjednikom vlade Dragišom Cvetkovićem 15. veljače 1941. Usp. Akten zur deutschen auswärtigen Politik, Serie D, XI/2, Nr. 417 i XII/1, Nr. 48.

⁵³ Anthony Eden, državni sekretar vanjskih poslova Velike Britanije, nastojao je da posjeti kneza Pavla, a kasnije Simovića. U oba slučaja nije uspio, jer su se i Cvetkovićeva i Simovićeva vlada plašile reagiranja Njemačke.

Sve priče, koje su nastale kasnije, da sam ja dao nalog za demobilizaciju, čista su fikcija,⁵⁴ vjerojatno da se spasi obraz generala Simovića i nekako (na moj račun) objasni njegov promašaj.

Dobro, u takvom trenutku došao je Eden na Istok da pokuša organizirati opći front protiv Njemačke. Iako sam čeznuo da se lično vidim s njim, morao sam da se suglasim s argumentima koje je iznio moj ministar vanjskih poslova da bi Njemačka to uzela kao provokaciju. Kad bi bar bilo moguće da se takav sastanak održi u tajnosti, međutim bili smo okruženi špijunima i kada je grof Csaky (mađarski ministar) došao u nedjelju prije podne ponovio je moj razgovor s američkim ministrom u Beogradu od prošlog četvrtka! Njemu je u petak o tom razgovoru pričao njemački ambasador. Csaky me je opomenuo da Njemačka ima većinu šifara i svoje ljude u raznim telegrafskim uredima. Tajno smo poslali u Atenu generalštabnog oficira i o tome nismo informirali naše tamošnje poslanstvo. Taj oficir⁵⁵ sastao se s britanskim i grčkim štabom i istoga dana je njemački vojni ataše rekao našem poslaniku u Grčkoj (koji o tome nije ništa znao): »Vaš oficir sastaje s grčkim generalštabom.«

U stara vremena imao sam poseban put za obavještanje Halifaxa o tajnim stvarima (često sam im otvorio oči da se njihovi tajni dokumenti u Foreign Officeu krađu), međutim u tim posljednjim mjesecima nisu nikakvi 'kuriri' odlazili na put.⁵⁶ Svejedno, ne mislim da je ikada neki strani šef države davao vama više informacija od mene. Ako pitate Campbella, on ne može a da ne potvrdi da sam mu običavao slati originalne dokumente — što se inače nikada ne radi.⁵⁷ Osim toga, ne bih zatražio od Anthonyja da se pokrene za Stojadinovića, najvećeg germanofila u zemlji (što je on odmah i najljubavnije prihvatio), ako bih namjeravao da se sam predam Njemačkoj. Stojadinović je silom bio sproveden kroz

⁵⁴ General armije i načelnik Glavnog generalštaba Petar Kosić, 26. ožujka, dakle uoči puča i neposredno nakon pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, predložio je ministru vojske i mornarice generalu Pešiću »s obzirom na spoljopolitičku situaciju« pozivanje na vojnu vježbu, ili na »aktiviranje« većeg broja rezervnih oficira i vojnih obveznika. Narednog je dana novi ministar vojske u Simovićevoj vladi general Bogoljub Ilić, na prijedlog tada već uhapšenog generala Kosića, potpisao već pripremljenu naredbu, mijenjajući jedino datum za poziv od 3. travnja na 1. travanj, da bi kasnije saobraćajno odjeljenje Glavnog generalštaba ponovo isposlovalo 3. travnja (AVII, 22/3–11).

⁵⁵ Major Milisav Perišić boravio je u Ateni od 9. ožujka 1941, a u Beograd se vratio 15. ožujka 1941. Usp. *F. Čulinović*, n. dj., 143–151. Zapisnik, koji prema *Anti Smithu Paveliću*, Jugoslavija i Trojni pakt, objavljuje Čulinović, nije potpun. Neki dijelovi nisu izručeni Perišiću, a original je u PRO, FO 371/29782, R 4102/113/67. Viktor von Heeren bio je njemački poslanik u Beogradu.

⁵⁶ Talijanski ministar vanjskih poslova Ciano, u ljeto 1938, uputio je Stojadinoviću kopiju Campbellovog izvještaja iz Beograda. Knez je o tome povjerljivo obavijestio Chamberlaina. Usp. *D. Biber*, n. dj., 15, nap. 21.

⁵⁷ Knez Pavle predavao je britanskom poslaniku ili sekretaru poslanstva originalne dokumente na srpskom jeziku. »On je rekao da bi njegovi ministri bili užasnuti, kad bi znali da takvo što radi«, javio je, 13. studenoga 1939. prvi sekretar britanskog poslanstva Shone Alexandru Cadoganu. Izvještaji jugoslavenskog poslanika u Berlinu dra Ive Andrića, prevedeni na engleski, interno su cirkulirali kao »izvještaji kvalificiranog neutralnog posmatrača u Berlinu« (PRO, FO 371/22986, C 19124/15/18). Izvještaji su bili toliko brojni i toliko su opteretili aparat Foreign Officea da je Halifax, 29. veljače 1940, dao upuru poslaniku Campbellu da smanji broj izvještaja, koje predaje knez Pavle (FO 371/25029, R 2746, R 3199/89/92).

Grčku, nekoliko dana prije našeg odlaska, i to svakako nije moglo biti ugodno Nijemcima.⁵⁸

Sada je ta svinja na Mauricijusu i vjerojatno se s njim postupa kao s nama u Keniji; svakako ne lošije! Život je uistinu nevjerojatan i teško ga je razumjeti.

Od rujna 1940. do svog odlaska, samo sam se triput sastao s njemačkim poslanikom a nikada s talijanskim; britanskog poslanika viđao sam dva ili tri puta tjedno.«

»Neuvjerljivo«, suho je primijetio sir Orme Sargent 12. prosinca 1941. Dixon je mislio isto i dodao: »Tvrđnja da je kratka katastrofalna kampanja dokazala da zemlja nije htjela da se bori naročito je neopravdana: istina je da su zbog djelomične demobilizacije, koju je tajno proveo knez Pavle, i činjenice da nije bilo dovoljno divizija na bugarskoj granici, nesretni Jugoslaveni fizički bili nesposobni da pruže doličan otpor. Izbijanje ustanka u Bosni, Srbiji i Crnoj Gori je novo opovrgavanje izjave kneza Pavla.«⁵⁹

Američki poslanik u Beogradu Arthur Bliss Lane je na početku lipnja 1941. u Madridu, u razgovoru sa sir Samuelom Hoareom, potvrdio da je 4. ožujka 1941. knez Pavle posjetio Hitlera. Knez o tome nije obavijestio kralja. Poslanik je zaključio da je »knez Pavle odigrao neodlučnu i podmuklu ulogu u jugoslavenskim poslovima«, okružio se defetistima i potkopao svaku volju za otpor.

»Nema nikakve sumnje da je knez Pavle bio odgovoran za politiku koju je provodila Cvetkovićeva vlada. Kako je g. Gavrilović uvijek govorio, kneževi ministri bili su samo njegovi sekretari i činili su ono što im je bilo rečeno« primijetio je, uz ostalo, Dew u Foreign Officeu. Dixon je, međutim, uočio da je general Simović u svom govoru na BBC u povodu Vidovdana odgovornost za slom Jugoslavije pripisao Cvetkovićevoj vladi, a da vjerojatno iz taktičnosti nije ništa rekao o ulozi kneza Pavla. Dixon je zaključio da glavna odgovornost leži na knezu, koji je bio pravi lider i donosio konačne odluke.

»Ne može biti sumnje da je knez Pavle lično donio odluku za potpisivanje Trojnog pakta protiv savjeta koji se čak slabašna Cvetkovićeva vlada osjećala obaveznom da ga da.« Dixon je smatrao da je knez Pavle poslije sastanka s Hitlerom »uplašen i teroriziran od Führera«, »potpuno izgubio nerve«. S time se u cjelini suglasio i Anthony Eden.⁶⁰

⁵⁸ Usp. *D. Biber*, n. dj., 58–60; *Isti*, Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike, referat na međunarodnom simpoziju u Zagrebu, 13–15. studenoga 1975, »Fašizam i neofašizam«. Britanski diplomatski dokumenti o tome u: PRO, FO 371/30251.

⁵⁹ PRO, FO 371/30255, R 10412/2752/92. Usp. literaturu za spomenutu problematiku, npr.: *Winston Churchill*, *The Second World War*, Volume III, *The Grand Alliance*, London 1950, 139–143; *Arnold and Veronica Toynbee (ed)*, *Elisabeth Wiskeman*, u: *Survey of International Affairs, 1939–1946, The Initial Triumph of the Axis*, London, New York, Toronto 1950, 345–348; *Hugh Seaton-Watson*, *Eastern Europe between the Wars 1918–1941*, Cambridge 1946, 406–408; *L. Woodward*, n. dj., 1, 508–545, itd. *Stephen Clissold*, *A short History of Yugoslavia*, Cambridge 1966, 205–206, npr., smatra da su ratna nespornost, opsesija od boljševizma i nastojanje da zadrži vlast bili glavni motivi kneza Pavla pri odluci o pristupanju Trojnom paktu.

⁶⁰ PRO, FO 371/30226, R 6393/297/92.

Izbjeglička Simovićeva vlada i dalje je bila zabrinuta zbog mogućeg utjecaja kneza Pavla. Nakon dolaska u Egipat, predsjednik vlade general Dušan Simović i ministar vanjskih poslova dr Momčilo Ninčić razgovarali su 21. travnja 1941. s britanskim ambasadorom u Kairu Lampsonom. Simović je pričao kako je protiv kneza Pavla bilo ni više ni manje nego petnaest urota, koje su sve, osim dvije, bile uperene i protiv kneževog života. Simović je preklinjao britansku vladu da nipošto ne dozvoli knezu odlazak u Sjevernu Ameriku ili bilo gdje odakle bi mogao da politički djeluje. Knez će sigurno nastojati da se rehabilitira u očima britanskog naroda i vlade.⁶¹

Ministar dr Ninčić je poslije bogoslužja u pomen kralja Aleksandra 9. listopada 1941, u Londonu, na stepenicima katedrale sv. Paula, uhvatio britanskog ambasadora Georgesa Rendela i moljao za pomoć u nabavci potrebnog pribora za štampanje pamfleta o knezu Pavlu, što je inače ambasador lično smatrao »nepravičnim i opasnim«.⁶² Konačno 31. prosinca 1941, poslije podne, Ninčić je obavijestio sir Ormea Sargenta da je vlada prikupila mnogo nepoznatih činjenica o ponašanju i intrigama kneza Pavla za vrijeme njegovog regentstva. Jugoslavenska vlada nije željela objaviti rezultate svojih istraživanja ali se nadala da će taj pamflet doći u ruke odabranih ljudi, koji moraju poznavati činjenice. Nekoliko primjeraka toga pamfleta Ninčić je ostavio u Foreign Officeu s tim da se ministarstvo samo pobrine za raspodjelu.

»Ne razmišljam mnogo o tome pamfletu, i ne vidim zašto bismo ga mi morali distribuirati za g. Ninčića«, smatrao je sir Orme Sargent, kada se поближе upoznao sa sadržajem. Eden je odlučio da tekst pročita naredne sedmice, a 25. listopada 1942. Foreign Office je uništio 23 preostala primjerka da ne opterećuju arhivu!

Prince Paul of Yugoslavia — glasio je naslov knjižice od 31 stranice, namijenjene isključivo privatnoj cirkulaciji. U uvodu se tvrdilo da je izlaganje zasnovano na »pisanim dokumentima i materijalu autoritativnog i vjerodostojnog značaja u koji se ne može sumnjati«, ali se nigdje nije ukazivalo na te izvore. Sastavljači su smatrali da »utjecajni britanski krugovi moraju znati istinu«.

Knezu Pavlu je zamjerano što, osim jednog izleta u Niš iz ličnih razloga, nije nikada, za razliku od kralja Aleksandra, posjetio nijedno srpsko selo ili grad. »Knez namjesnik je zapravo uvijek bio potpuni stranac naciji, i tako se i ponašao. Indiferentnost prema nacionalnom osjećaju i sve veća tendencija njegovog režima prema neprikrivenoj diktaturi omogućili su događaje opisane u ovom pamfletu i konačno nametanje zemlji savezništva sa silama Osovine u ožujku 1941«, kaže se na početku.

Knezu je, dalje, zamjerano što je u prvom svjetskom ratu preko Soluna pobjegao u Italiju. Nije se povukao sa srpskom vojskom preko Albanije, već je potražio utočište kod svoje tetke u Firenzi, pa ga je zbog toga srpski narod smatrao dezertrom.

⁶¹ PRO, FO 371/30210, R 42/61/92.

⁶² PRO, FO 371/30255, R 9120/2752/92. Eden se suglasio sa stavljanjem na raspolaganje papira za 1000 primjeraka pamfleta (R 9248/2752/92).

Kao regent, tvrdilo se dalje, prekoračio je ustav i proširio ionako veliku vlast suverena, prigrabio svu vlast kao autokrat. Srbi u vladi nisu imali autoritet i ugled u zemlji, i knez se ubrzo sporazumio s hrvatskim i slovenskim političkim liderima, dajući im sve koncesije i prepuštajući im potpuno unutrašnju upravu, a bio je, tvrdilo se, čovjek najpovršnije kulture i inteligencije, prezirao ideje i osjećaje naroda, vlastoljubiv i tašt. Ipak, knezu je priznata »sposobnost i istrajnost u izvođenju njegovih planova«, ostvarivanju prvo vlastitih interesa, a državnih tek kasnije. U početku se predstavljao kao demokrat, a kasnije je otišao u drugu krajnost kao beskompromisni autokrat s isključivom kontrolom nad vanjskom politikom.

»U takvoj situaciji, koja je dobro poznata u Srbiji, nitko ne postavlja pitanje koji je razlog za pristup Jugoslavije Trojnom paktu. Svakom Srbinu je jasno da je to djelo kneza Pavla i nikoga drugog«, tvrdilo se dalje u pamfletu, kritiziralo one engleske krugove koji bi htjeli smanjiti kneževu odgovornost za konačne odluke. »Hrvatski i slovenski predstavnici u vladi predali su mu cjelokupno vodstvo vanjske politike.«

Navodilo se dalje da je Dragiša Cvetković Simoviću — predavajući mu vlast 27. ožujka — dao i kopiju memoranduma, uručenog knezu Pavlu za Krunski savjet s izjašnjenjem protiv pristupa Trojnom paktu. Međutim, tvrdilo se, knez je već na sastanku s Hitlerom dao svoju suglasnost za pristup paktu i ministar dvora Antić odmah je povukao svoj depozit u banci u Londonu.⁶³

»Kneževo ponašanje prema srpskim političkim ličnostima, koje je od početka 1941. bilo sve više neprijateljsko, pokazalo je da pripisuje veliku važnost pristupu Jugoslavije Trojnom paktu«, kaže se dalje i tvrdi da je kneževa teza bila da Jugoslavija mora birati između pakta i rata s Njemačkom, u kome će zemlja neminovno biti pobijedena.

Tvrdilo se zatim da je Turska prije ulaska njemačkih trupa u Bugarsku ponudila Jugoslaviji sklapanje vojne konvencije i zajedničke oružane mjere protiv Njemačke, što je knez odbio, a prevario srpske političke šefove tvrdnjom da nije moguće računati na Tursku zbog njenog nesigurnog i oklijevajućeg stava.⁶⁴ Ipak, računalo se da bi se veoma vjerojatno Sovjetska Rusija umiješala u ratni sukob, ako bi se njemačka vojska našla licem u lice s jugoslavenskom, bugarskom i turskom vojskom, spremnim za borbu.

Knez Pavle je znao da su sve srpske političke stranke, koje su imale oslonac u narodu, bile protiv pristupanja Trojnom paktu. Isto tako odlučno je bila protiv i vojska. Izbor generala Petra Pešića za ministra vojnog tumačen je kao »indikacija da je knez na tom mjestu htio podređenu osobu, koja će bez prigovora prihvatiti sve njegove odluke«. Knez je morao znati da će pristup Jugoslavije Trojnom paktu znatno ojačati

⁶³ Zapravo je to bio memorandum M. Konstantinovića od 13. veljače 1941, a čuva se u Arhivu Jugoslavije (1974. još neregistriran, stara signatura AVII, 4/4—54). Usp. F. Čulinović, n. dj., 107—110.

⁶⁴ Usp. L. Woodward, n. dj., I, 516—517. Prema navodima dra Tewfika Rustu Arasa, turskog ambasadora u Londonu, jugoslavenska vlada nije odgovorila na turski prijedlog da zajednički predlože Bugarskoj otpor njemačkoj penetraciji u Bugarsku.

Hitlerove pozicije i značiti udarac nožem u leđa Velikoj Britaniji u jednom od najtežih trenutaka njene historije.

Emigrantska jugoslavenska vlada još nije bila načisto zbog kakvih razloga se knez Pavle povezao s Osovinom. Svakom Jugoslavenu, ne samo knezu, bilo je jasno da će u slučaju rata s Njemačkom Jugoslavija pretrpjeti poraz. Tvrđilo se dalje da je »jugoslavenski poslanik u Berlinu dr Ivo Andrić vjerovao da bi se dobri odnosi s Njemačkom mogli sačuvati, ako bi Jugoslavija potpisala s njom mnogo manje opasan sporazum, npr., pakt o nenapadanju«.

Poslije državnog udara saznalo se ne samo za tajnu posjetu kneza Pavla Hitleru, već, kako se navodilo, i za sastanak kneza Pavla i Goebbelsa u Salzburgu, u prosincu 1939, kneza Pavla i Ribbentropa u Münchenu, u kolovozu 1940, dok je »u periodu od listopada do prosinca 1940. g. knez dvaput posjetio jugoslavensko-madžarsku granicu da bi se sastao s Göringom«.⁶⁵

Dr Edvard Beneš, predsjednik ČSR, navodilo se dalje, obavijestio je kneza Pavla, u proljeće 1940, da je njemački generalštab pripremio plan za napad na Jugoslaviju, i knezu je uručen povjerljiv izvještaj o instrukcijama generala von Brauchitscha od 28. prosinca 1940, o okupaciji Srbije, izostavljajući Hrvatsku. Spominjale su se dalje i lične poruke Edena i Churchilla protiv pristupanja Trojnom paktu.

Sastavljači toga pamfleta nagađali su da je prilično sigurno odluka o sudbini Jugoslavije donesena mnogo prije ožujka 1941. Dok su prinčevi Tomislav i Andrej ostali u Engleskoj, knez je svoje sinove Aleksandra i Nikolu poslije kapitulacije Francuske odmah prebacio natrag u Jugoslaviju. Kneževo putovanje uoči puča na Brdo u Sloveniju tumačeno je kao shvaćanje Simovićeve opomene knezu da će u slučaju potpisivanja pakta doći do puča. Izostavljajući državne razloge i strahovanje za ličnu sudbinu, kao glavni razlog za odluku o pristupanju Osovini smatrala se kneževa dinastička ambicija. Knez je imitirao kralja Aleksandra, sjedeći na konju pri vojnim paradama na kraljev rođendan, sam je dijelio odlikovanja, davao amnestiju i pomilovanja. Kraljeva pisma bila su otvarana, njegovi telefonski razgovori prisluškivani, s njim se postupalo kao s djetetom. Knez je, prema Simovićevoj izjavi, htio da otpusti (Stojadinovićevu) vladu 6. rujna 1937, zbog slike kralja Petra u avijatičarskoj generalskoj uniformi u štabu zrakoplovstva u Zemunu.

Srpski krugovi nisu ni najmanje sumnjali da je knez Pavle težio za prijestoljem. Mišljenja su se razlikovala jedino o načinu kako da postigne taj cilj. Prema pronađenoj bilješci ministra dvora Antića, knez Pavle i Göring razgovarali su što da se čini poslije punoljetnosti kralja Petra, 6. rujna 1941, ali o tome sastavljači pamfleta nisu ništa поблиže naveli. Mnogi su smatrali da je grof Töring omogućio dogovor između kneza Pavla i Hitlera ali se to samo nagađalo.

⁶⁵ General Dušan Simović u izjavi Vojnoistorijskom institutu od 28. srpnja 1951. (AVII, 2-22/2) isto tako tvrdi da je knez Pavle održao više tajnih sastanaka s Hitlerom, Göringom i Ribbentropom. Osim Ribbentropovog telegrama von Heerenu o sastanku kneza Pavla s Hitlerom, 4. ožujka 1941, nisu sačuvani, odnosno poznati nikakvi njemački dokumenti o tome.

»Ipak, vjeruje se da će Stojadinovićeви prijatelji, koji su još uvijek u dobrim odnosima s Nijemcima, na kraju dobiti punu informaciju«, tvrdilo se u tom pamfletu (to je samo po sebi dovoljno ilustrativno, ako se uzme u obzir da je Stojadinović tada bio interniran na Mauricijusu, a Jugoslavija, iako okupirana, bila u ratu s Njemačkom!).

Na kraju, oštro je zamjerenom knezu Pavlu što u kraljevskoj palači u Beogradu, na Dedinju, nije bilo nikakvo sklonište, dok je u Bijelom dvoru, gdje je živio knez s porodicom, na knežev nalog izgrađeno najmodernije sklonište. Kraljeva rezidencija bila je bombardirana i srušena 6. travnja, a Bijeli dvor ostao neoštećen.⁶⁶

Britanski ambasador pri jugoslavenskoj emigrantskoj vladi Rendel, oko sredine studenoga 1941, uočio je da su u krugovima jugoslavenskog dvora prilično proširene glasine da će knez Pavle s porodicom možda doći u Englesku. Smatralo se da mnogi Jugoslaveni ne bi oklijevali da, ako im se pruži prilika, ubiju kneza Pavla. Zapravo, knez Pavle je vojvodi od Kenta izrazio želju da se preseli u Južnu Afriku, dok je za Foreign Office bilo bitno da ne dođe u Veliku Britaniju nego da bilo gdje drugdje bude pod kontrolom.⁶⁷

Britanska vlada je 1942. razmatrala pitanje treba li knez Pavle plaćati porez na dohodak. Po svom zastupniku knez se žalio da je u teškoj financijskoj situaciji. U svom kućanstvu izdržavao je osam Europljana, trošio najmanje 180 funti mjesečno i zadužio bi se, ako bi morao da plaća porez, pogotovo što je privatno trošio daljnjih 166 funti mjesečno, ili godišnje 4152 funte. Kao svoje prihode naveo je rentu od bankovnih uloga 2500 funti godišnje i 857 funti od dolarskih reinvesticija. Ambasador Rendel smatrao je da kneževi prihodi znatno premašuju godišnju sumu od 3000 funti. U travnju 1942. knez Pavle bio je telegramom obaviješten da će mu jugoslavensko poslanstvo uskoro poslati 6500 funti, a zatim slati mjesečno po 500 funti.⁶⁸

Na prijedlog Foreign Officea knez je ipak morao da plaća porez. Rose je s rezervom primao sve priče o kneževom siromaštvu, jer je knez uvijek bio poznat kao bogataš. »Umjesto da mu dajemo financijske koncesije, mnogo bismo bolje učinili da ga ostavimo da živi gdje i kako hoće«, zabilježio je Rose 29. listopada 1942, čitajući izvještaj o razgovoru kneginje Olge s lordom Cranborneom (kneginja se žalila da jugoslavenska vlada tri mjeseca nije platila ni jedan jedini peni). Kasnije je guverner Kenije sir H. Moore potvrdio da jugoslavenska vlada plaća knezu 6000 funti godišnje ili 500 mjesečno, ali da su isplate bile neredovite, sa zaostacima od nekoliko mjeseci. Godišnji prihod kneza Pavla procijenjen je na 9350, a izdaci na 4400 funti.⁶⁹

⁶⁶ PRO, FO 371/33448, R 85/85/92. Oko tog pamfleta izbio je oštar srpsko-hrvatski spor u emigrantskoj vladi. Simović u spomenutoj izjavi, npr., tvrdi: »Što je Tering obećao u ime Hitlera knezu Pavlu i kneginji Olgi nije poznato. Ali je sigurno da su takva obećanja postojala i da je njihov utjecaj na njih bio velik, naročito u pogledu odluke kneza za potpis Trojnog pakta i pristupanje Njemačkoj i Italiji«. Usp. *D. Biber*, n. dj., 50–51, 66.

⁶⁷ PRO, FO 371/30255, R 10074, R 10554/2752/92.

⁶⁸ PRO, FO 371/33448, R 3535, R 4034/85/92.

⁶⁹ PRO, FO 371/33448, R 7504/85/92; FO 371/37627, R 211/211/92.

U međuvremenu ukinuta je zabrana izvještavanja o životu kneza Pavla i njegovom boravku u Keniji. Već u rujnu 1941. pojavili su se članci u londonskoj štampi. Kapetan Cunningham Reid postavljao je u više navrata u toku tri godine u britanskom Donjem domu niz pitanja o knezu Pavlu: zašto je dobio azil u Keniji, kakav je nadzor nad knezom kao političkim zatvorenikom, zašto je kneginji Olgi bio dozvoljen dolazak u Englesku a knezu pružen sav komfor? Što će o tome da misle Draža Mihailović i jugoslavenski patrioti? Kako će reagirati Rusi? itd.⁷⁰

Poslije Moskovske konferencije, Cunningham Reid je 3. studenog 1943. postavio i pitanje hoće li britanska vlada izručiti kneza Pavla jugoslavenskoj vladi da ga ona čuva do sudjenja zbog izdajstva zemlje. »Kapetan Reid je nemilosrdan u svom proganjanju palog«, zabilježio je Rose. On je smatrao da će buduća jugoslavenska vlada, koja će biti većinom partizanska, vjerojatno zahtijevati izručenje kneza Pavla. »[...] mislim, da je u najmanju ruku podložno ozbiljnoj sumnji, bismo li bili moralno opravdani predajući na egzekuciju čovjeka koji, po našem mišljenju, nije kriv za veći zločin nego što su 'bijedna slabost' i određena količina dvoličnosti«. Rose je zaključio: »Bit će ipak dovoljno vremena za prijelaz tog mosta kada dođemo do toga. Hoću samo da naglasim da se ne smijemo unaprijed obavezati.«⁷¹ Anthony Eden je drugom prilikom zabilježio: »Na žalost, mi ne možemo ušutkati Cunninghama Reida, međutim u (Donjem) domu nema nikakve simpatije za njegov stav.«⁷²

Sunday Times, poslije jednog pitanja o knezu Pavlu, postavljenog u parlamentu, pisao je 18. listopada 1942. da praktično nema nikakvih ograničenja za kneza, s kojim zajedno u svrhu nadzora živi penzionirani major Sharpe. Knez često posećuje Nairobi, stanuje u najboljem hotelu, živi u kući, prijašnjem vlasništvu američkog milijunara, na obali jezera Nainasha s prelijepim pogledom na planine, sudjeluje u safari lovovima. Sir Orme Sargent zaključio je da ta idilična slika ne odgovara opisu iz pisma lorda Roberta Cecila Cranbornea. U izmjeni telegrama između guvernera Kenije i sekretara za kolonije u britanskoj vladi zahtijevano je da cenzura spriječi objavljivanje takvih članaka. Guverner je javio da knez dolazi najviše dvaput mjesečno u Nairobi, najprije o tome obavještava policiju, a u rujnu 1941. nije sudjelovao u lovu, već u razgledavanju slonova.⁷³ »Lično, uvijek sam osjećao da je naš postupak s knezom Pavlom bio 'sitničav i nas nedostojan'. Godinama je bio naš lojalan prijatelj, davao nam dragocjene informacije i pomagao našu stvar, koliko god je mogao i, ako je na kraju raskinuo s nama, učinio je to, uvjeren sam, ne zbog nekog malicioznog ili izdajničkog motiva, već jedino zbog slabosti karaktera i moralnog kukavičluka«, razmišljao je 16. listopada 1942. Rose.⁷⁴

Sekretar za kolonije stoga je na početku studenoga 1942. preporučio da knez Pavle smanji društvene kontakte i posjete Nairobiu u općem i

⁷⁰ *Evening Standard*, 26. IX 1941, Londoners Diary; PRO, FO 371/33448, R 6706, R 6843, R 7659/85/92.

⁷¹ PRO, FO 371/37627, R 623, R 11233/211/92.

⁷² PRO, FO 371/37627, R 7625/211/92.

⁷³ PRO, FO 371/33448, R 7152, R 7153, R 7154/85/92.

⁷⁴ PRO, FO 371/33448, R 7152/85/92.

vlastitom interesu. Ocijenjeno je da nije pravilno ako knez kao politički zatvorenik plaća porez. O pitanju kneževog smještaja vođena je i prepiska s Edenom.⁷⁵

Debate i pitanja u britanskom parlamentu o politici i sudbini kneza Pavla, odjeci u štampi, a uz to duži boravak kneginje Olge u Engleskoj, utjecali su na psihičko zdravlje kneza Pavla. Liječnici R. Southcom Bunny i Jex Blake su potkraj siječnja i na početku veljače 1943. pojedinačno pregledali kneza. Konstatirana je pothranjenost pacijenta zbog gubitka apetita, anemičnost, nizak krvni pritisak, kronično loša probava, morbidna introspektivnost i gubitak interesa za život, samoubilačke tendencije i opasnost da se akutna psihička depresija razvije u kroničnu melankoliju. Liječnici su se suglasili da bi jasnija izjava britanske vlade, veća sloboda kretanja u koloniji i primanje u vladinoj kući u Nairobiju »znatno poboljšali njegovo duševno stanje«. Guverner Kenije smatrao je da bi najbolje bilo promijeniti okolinu, proučiti raniji prijedlog za knežev odlazak u Južnu Afriku ili alternativno u Sjevernu Ameriku.

O svemu tome Winston Churchill zauzeo je odlučan stav:

»Ne vidim zašto zapravo treba da toliko brinemo o čovjeku koji je učinio toliko zlo svojoj zemlji i lišio je šanse da se ujedinjena bori za svoju slobodu. Ako uzmemo u obzir strahote koje se događaju u Jugoslaviji, mislim da je knez veoma sretan što je konfiniran pod tako lakim uslovima. Ako je u pitanju samo malo uljudnosti vladine kuće, nema nikakve potrebe da brinemo o tome.«

Eden i Oliver Stanley odgovorili su Churchillllu zajedničkim pismom od 17. veljače 1943:

»Iako smo potpuno suglasni s Vašom bilješkom od 12. veljače o ulozi koju je knez Pavle odigrao u propasti Jugoslavije i da stoga nema mjesta zahtjevima za posebno uvažavanje, ipak obojica mislimo da bi bilo krajnje neumjesno, ako bi on postao trajno umobolan dok je pod našim nadzorom.« Kao najbolje rješenje predložili su knežev premještaj u bolju klimu, u Južnu Afriku, jer visoravan u Keniji nije pogodna za nervne bolesnike. Churchill se narednog dana suglasio da se o tome dogovore s feldmaršalom Smutsom, predsjednikom Južnoafričke Unije.⁷⁶

Sekretar za kolonije pukovnik Oliver Stanley u pismu Edenu, 1. ožujka 1943, ocijenio je da su se liječnici jako udaljili od medicinskog područja. Izrazio je nadu da će se pitanje riješiti sporazumno s feldmaršalom Smutsom, jer bi u protivnom trebalo razmisliti o izjavi »koja će predstavljati granice, do kojih ste Vi i ratni kabinet spremni ići. Ako poslije toga knez Pavle odabere da imitira Gandhija gladovanjem do smrti, ako ne već svog tijela u svakom slučaju svog uma, bit će to njegova nesreća i njegova pogreška.«

Guverner Kenije Henry Moore ukazivao je na anomaliju da je kneginja Olga na svom putu u Englesku i na povratku stanovala u vladinim palačama, primala lične poruke od porodice britanskog kralja, a knez Pavle slao pisma britanskom kralju. Javno mnjenje u koloniji većinom je bilo

⁷⁵ PRO, FO 371/33448, R 7505, R 9001/85/92.

⁷⁶ PRO, FO 371/37627, R 1523, R 2006/211/92.

protiv kneza, jer bi, ako je nevin, trebalo da bude oslobođen kao belgijski kralj Leopold. Kneževo zdravstveno stanje, bez želje za životom, nije se popravilo ni poslije povratka kneginje Olge iz Londona.

Vojvotkinja od Kenta založila se da britanska vlada u javnoj izjavi kaže da knez Pavle nije više politički zatvorenik već počasni gost. Kneginja Olga tumačila je svojoj sestri vojvotkinji od Kenta da su kampanju u Donjem domu zapravo povelili ljudi ozlojeđeni na guvernera Kenije, koji je jednom od njih odbio izdavanje veće količine benzina.⁷⁷

Feldmaršal Smuts suglasio se 4. ožujka 1943. da knez Pavle dođe u Južnu Afriku, ali ne u Capetown, gdje su živjeli neki članovi grčke kraljevske kuće, već u Johannesburg. Ranije nije bio sklon kneževom dolasku iz razloga njegove sigurnosti i mogućeg nepovoljnog reagiranja jugoslavenske vlade. Međutim, kneginja Olga je u Londonu ostavila najpovoljniji dojam na feldmaršala Smutsa.⁷⁸ Kapetan Cunningham Reid postavio je 9. ožujka 1943. u parlamentu pitanje u ime kakvog nacionalnog interesa bio je dozvoljen dolazak kneginje Olge u Englesku. Međutim, odgovorom vlade upućen je na raniju Edenovu izjavu.⁷⁹

Guverner Kenije H. Moore predložio je da ubuduće knezu Pavlu ne bude dodijeljen poseban »pas čuvar«, jer bi tada bile izgubljene sve prednosti preseljenja. Knez se uostalom uvijek savjesno pridržavao svih lokalnih ograničenja. Po mišljenju liječnika knez će imati velike mogućnosti za društveni život u Johannesburgu, gdje su inače ionako odlični psihijatri.⁸⁰

Feldmaršal Smuts nije predviđao poseban nadzor nad knezom Pavlom i nagovijestio je guverneru Kenije da će privatno primiti kneza. Stoga je Eden smatrao da lord Harlech i feldmaršal Smuts ne bi trebalo da previše otvoreno pokazuju ljubaznost prema knezu Pavlu, ali se inače s time suglasio.⁸¹

Predsjednik kraljevske jugoslavenske vlade u emigraciji Slobodan Jovanović saznao je za namjeravani knežev dolazak u Južnoafričku Uniju iz telegrama tamošnjeg jugoslavenskog konzula. Čitava emigrantska vlada uznemirila se. Više ministara smatralo je da je to postupno oslobođenje kneza. Jovanović se žalio da je novo odredište u Johannesburgu vrlo nezgodno zbog jake tamošnje kolonije Jugoslavena. Najviše se uznemirio jer je mišljenje o planiranoj selidbi kneza zatražila vlada Južnoafričke Unije, a ne britanska vlada.

Ambasador George Rendel tumačio je uznemirenost emigrantske vlade slabošću njenog položaja i tadašnjeg režima, nesigurnošću vlade za vlastite pozicije. Predsjednik Jovanović žalio se na ručku s W. Strangom, funkcionarom Foreign Officea, da će knez sada iz britanske jurisdikcije doći pod jurisdikciju dominiona i da je zbog toga reagiranje jugoslavenske vlade nepovoljno.

»U njegovom sadašnjem hipersenzitivnom stanju Jugoslaveni su posljednji od kojih bi mogao očekivati utjehu«, pisao je Howard Rendelu o knezu

⁷⁷ PRO, FO 371/37627, R 200/6211/92.

⁷⁸ PRO, FO 371/37627, R 2145/211/92.

⁷⁹ PRO, FO 371/37627, R 2165/211/92.

⁸⁰ PRO, FO 371/37627, R 2966/211/92.

⁸¹ PRO, FO 371/37627, R 3106/211/92.

Pavlu i strahovanju emigrantske vlade zbog mogućih kontakata između kneza i jugoslavenske kolonije u Johannesburgu.⁸²

Dr Miha Krek, predstavnik Slovenske ljudske stranke u emigrantskoj vladi, smatrao je to dizanje prašine smiješnim i nepotrebnim, jer je knez Pavle izgubio svaki politički utjecaj. Vladi nije dojadila kneževa vanjska, već unutrašnja politika, vjerojatno prema hrvatskom pitanju. To je britanski ambasador Rendel tumačio kao indikaciju sve većeg raskoraka između Kreka i srpskih ministara u vladi.⁸³

Feldmaršal Smuts saopćio je britanskoj vladi da neće mijenjati svoj stav prema dolasku kneza Pavla zbog protesta jugoslavenske vlade koja je, uz ostalo, izrazila zabrinutost, kako će to utjecati na moral boraca u Jugoslaviji. Ako bi britanska vlada, zbog jugoslavenske vlade, mijenjala plan, molio je da o tome bude obaviješten. Kralj Petar, međutim, rekao je Edenu da nije ni najmanje zabrinut zbog kneževog odlaska u Južnu Afriku.⁸⁴

Načelnik Južnog odjeljenja u Foreign Officeu Howard sastao se sa Slobodanom Jovanovićem: »Uradio sam sve što sam mogao kako bih ga uvjerio da je knez Pavle uistinu bolestan. Međutim, jasno sam mu stavio do znanja da je odluka donesena i da će biti izvršena bez obzira na gledište jugoslavenske vlade«, zabilježio je o tome. Jovanović je protestirao da bi jugoslavenska vlada bila optužena, da ima jedan stav prema Nediću, a drugi prema knezu Pavlu, ako bi se s time suglasila, jer je knez bio isto takav kolaboracionist i kvistling kao Nedić.

»On ne vjeruje da je ludilo kneza Pavla istinito, pa čak ako bi i bilo, vjerojatno je samo privremeno«, zabilježio je Howard.⁸⁵

Na početku svibnja 1943. knez Pavle je službeno obaviješten o uvjetima planiranog premještanja. Kako je još bio liječen od malarije, knez je predložio kraj maja kao termin putovanja. Britanska državna blagajna pristala je snositi troškove kneževe selidbe i rente za kuću, koju bi trebalo iznajmiti po što nižoj cijeni. Knez Pavle se suglasio s izborom kuće, udaljene 10 milja od centra Johannesburga, ali je želio da se riješi pitanje plaćanja poreza i rente za kuću. Guverner Kenije se čak plašio da bi knez Pavle, zabrinut zbog većih troškova života u Johannesburgu, mogao da odbije selidbu. Konačno je odlučeno da knez s pratnjom otputuje 11. lipnja 1943. iz Nairobija preko Belgijskog Konga i da stigne u Johannesburg 24. lipnja.⁸⁶

Evening Standard javno je postavio pitanje zašto se knez Pavle tako diskretno seli i uživa tolike pogodnosti. Kapetan Cunningham Reid interesirao se u parlamentu, zašto je knezu dozvoljen odlazak u Južnoafričku Uniju. Eden je odgovorio da su u pitanju zdravstveni razlozi i preseljenje na prijedlog liječnika a sporazumno s južnoafričkom vladom. Uslijedilo

⁸² PRO, FO 371/37627, R 3479/211/92.

⁸³ PRO, FO 371/37627, R 3672/211/92.

⁸⁴ PRO, FO 371/37627, R 3783/211/92.

⁸⁵ PRO, FO 371/37627, R 3832/211/92.

⁸⁶ PRO, FO 371/37627, R 4017, R 4158, R 4454, R 4823, R 4976/211/92.

je uskoro novo pitanje u parlamentu o karakteru kneževe bolesti, a Eden nije imao što dodati ranijoj izjavi.⁸⁷

Nakon dolaska u Johannesburg, knez je razgovarao s visokim komesarom B. Sullivanom. Rekao je kako je uvjeren da je Mussolini kriv za smrt kralja Aleksandra, da mu je stoga bilo veoma neprijatno biti u neprekidnom kontaktu s Mussolinijem prilikom službene posjete Italiji 1939. god. Za vrijeme parade talijanske mornarice u Napuljskom zaljevu, održane u kneževu čast, upravo je prošao jugoslavenski školski brod sa skrivenim jugoslavenskim zlatom na putu za Englesku. Jugoslavenska kolonija pozvala je kneza na ples u korist vojnih fondova. Međutim, on je odbio poziv, ali je anonimno dao novčani prilog.⁸⁸

Pisanje štampe i poslanička pitanja u parlamentu ponovo su uzrujala kneza. »Čini se da knez Pavle pada u nervnu krizu kad god se njegovo ime spomene u Donjem domu«, komentirano je u Foreign Officeu. U tom smislu žalila se i kneginja Olga. Knez je s porodicom u početku stanovao u hotelu. Mnogi su odbijali da knezu iznajme kuću zbog njegove politike u svojstvu regenta Jugoslavije. Konačno je u rujnu 1943. nađena neka kuća i Foreign Office se suglasio da se renta od 100 funti mjesečno u cjelini plaća iz britanske državne blagajne, iako je knez izrazio spremnost da plaća polovicu, pošto je od jugoslavenske vlade dobio zaostatke svoje apanaže.⁸⁹

Kada se postavilo pitanje u Donjem domu o knezu Pavlu kao ratnom zločincu, intervenirao je lično feldmaršal Smuts. U svom telegramu 5. kolovoza 1943. postavio je pitanje: »Kakav je zločin počinio, osim ako je pogrešna diplomacija pod njemačkim pritiskom zločin? Njegovo zdravlje i psihičko stanje takvi su da se sve može dogoditi poslije takvog odgovora, a teret će pasti na Commonwealth.«

Knez se žalio što britanska vlada nepristrano ne objavi činjenice, jer su zbog političke reputacije pogođena i njegova djeca. On nije bio izdajica ili neprijatelj Velike Britanije, nego je naprotiv uvijek slijedio njen kurs. Njegovi hrvatski i slovenski savjetodavci inzistirali su na pristupanju paktu i ako bi on tada ušao u rat s Njemačkom, Jugoslavija bi se raspala na dva dijela, tvrdio je.

Anthony Eden u vezi s tim pisao je 17. kolovoza 1943. Clementu Attleeu, potpredsjedniku vlade: »Suglasan sam da se on nije kriminalno ponašao ali bio je jadro neodlučan i nedvojbeno nas je zavaravao i čak nam lagao u pogledu svojih odnosa sa Osovinom i vlastitih priprema da se odupre njemačkoj agresiji.

Svaka dobronamjerna izjava, kakvu čini se želi knez, ne bi mogla izbjeći da se to jasno ne kaže, i to bi stoga sigurno prouzrokovalo veću agoniju duha kneza Pavla nego naša sadašnja šutnja.

Vjerojatno je mnogo istine u njegovoj obrani da su ga njegovi hrvatski i slovenski savjetnici prisiljavali na odluku. Međutim, mi ne znamo pravu istinu o tim događajima, i, u svakom slučaju, u sadašnje bi vrijeme teško

⁸⁷ PRO, FO 371/37627, R 55819, R 6404, R 6894/211/92; *Evening Standard*, 1. VII 1943.

⁸⁸ PRO, FO 371/37627, R 6772/211/92.

⁸⁹ PRO, FO 371/37627, R 7313, R 7439, R 9109, R 9115, R 9555/211/92.

mogli izaći s dalekosežnom osudom hrvatskih i slovenskih ministara, koji su još uvijek vođe svojih naroda.«

Eden je smatrao da bi takva izjava, uz kralja Petra i njegovu vladu, »ozlojedila sve one patriote koji se u Jugoslaviji bore protiv Osovine«. Britanska vlada je kneževom selidbom iz Kenije pokazala svoju spremnost da pomogne, ali ne može ići tako daleko da dade javnu izjavu.

»S naše strane mi ne gledamo na kneza Pavla kao na ratnog zločinca, već, kako on i sam kaže, to nije naša briga. To je stvar jugoslavenskog naroda, a knez je optužen, da ga je obmanuo«, naglasio je Eden.⁹⁰

Visoki komesar B. Sullivan prenio je 5. listopada 1943. nova zapažanja o knezu Pavlu. U početku je mislio da je knez sasvim normalna i veoma šarmantna ličnost. Dok je govorio o slikama, knjigama, Engleskoj i svojim engleskim prijateljima, knez je izgledao sasvim normalno i govorio mirno. »Međutim, kada govori o Jugoistočnoj Europi, ima u njemu čak nešto kobno, bez obzira na njegovu ljubaznost«, primijetio je komesar Sullivan. Knez Pavle se naročito žalio na bugarskog cara Borisa, za koga je rekao da je još gori od svog oca. Strahovito se plašio ruske penetracije i rekao da bi britanski kralj morao da vlada Europom s potkraljem u Beču, a da bi engleski jezik trebalo da bude uveden kao službeni jezik u Europi.

U Foreign Officeu taj izvještaj je popraćen komentarom da je na kneza mnogo utjecao Maček, koji je urgirao da se potpiše Trojni pakt. »Po karakteru i mišljenju on nije bio Balkanac. Nikada nije razumio Srbe i mnogo bolje se snalazio s Hrvatima i Slovencima«, rečeno je o knezu. Sullivanu je, uza sve rezerve, za informaciju poslat već spomenuti pamflet o knezu Pavlu.⁹¹

⁹⁰ PRO, FO 371/37627, R 7625/211/92.

⁹¹ PRO, FO 371/37627, R 10807/211/92. Dopisnik američke agencije Associated Press za jugoistočnu Europu Louis A. Matzhold, agent Ribbentropove lične obavještajne službe »Dienststelle Ribbentrop«, 25. ožujka 1941, na dan pristupa Jugoslavije Trojnom paktu, razgovarao je u Beogradu s drom Mačekom i drom Šutejom. Obojica su naglašavali da su se morali »herojski boriti« za donošenje konačne odluke. »Sva odgovornost u toj vladi sada je na Hrvatima i na dva-tri druga srpska ministra. Nadam se da će se ovo u Reichu pravilno ocijeniti«, citirao je Matzhold Mačekove riječi. Šutej je dodao: »Vi znate da Cvetković može ostati ministar predsjednik samo toliko dugo, dok ga mi Hrvati podržavamo. Sva srpska opozicija pravi mu velike poteškoće. Osim toga, primjećuje se velika propaganda među mladim oficirima u vojsci za puč. Ipak, mi se nadamo, jer nam je knez Pavle teška srca obećao da će stajati na našoj strani, da će se za nedjelju dana smiriti najveći valovi, koji potječu od britanske i ostale (uglavnom pravoslavne crkvene) propagande.« Maček je rekao da želi samo pridonijeti rješenju talijansko-grčkog konflikta i dovesti Grčku u Osovinu. Matzhold je predložio Ribbentropu da njemačka vlada odmah s jugoslavenskom vladom, uključujući kneza Pavla, izradi plan da se pri svakom pokušaju protivnjemačkog puča pozove njemačka vojska i jugoslavenskoj vladi omogućiti ne samo privredna već i politička izgradnja nove države, u kojoj bi u znak zahvalnosti Hrvatima bila ojačana hrvatska autonomija (National Archives and Records Service, Washington D. C. Microcopy T-120, traka 382, snimci 289491–2).

U drugom izvještaju o istom razgovoru (isto, snimak 289552) Matzhold je izvijestio, kako mu je Šutej pričao, da su se on i dr Maček borili za pristup paktu i kako su pridobili kneza Pavla, koji je zbog svoje supruge Grkinje oklijevao do posljednjeg trenutka. Isto tako, prema Matzholdu, Šutej je rekao da je ministar vojske Petar Pešić, usprkos jakoj opoziciji u vojsci, proveo svoju volju. Matzhold je stoga predložio da se Maček, Šutej i drugi Hrvati što prije pozovu u Reich. Matzhold je iz Budim-

Kralj Petar uputio je lični telegram knezu Pavlu poslije svoga vjenčanja. Talijanski prijestolonasljednik princ Umberto interesirao se potkraj svibnja 1944. za kneza i želio da mu pošalje telegram s dobrim željama. Strijeljavanje grofa Ciana potreslo je kneza, činilo se njegovom čuvaru dru Tonkingu. Poslije smrti bivšeg perzijskog šaha, o kome se u prvom redu brinuo dr Tonking, u rujnu 1944, Foreign Office nije smatrao da su dalje potrebni mentorstvo i nadzor nad knezom Pavlom. Data je suglasnost da u listopadu 1944. knez na tri tjedna ode na more u Capetown.⁹²

Šestog prosinca 1944. u Donjem domu kapetan Cunningham Reid ponovo je pitao Edena je li knez Pavle svrstan u ratne zločince. Dobio je negativan odgovor, a kasnije još dodatno objašnjenje: »Koliko je meni poznato nije protiv njega podignuta nikakva optužba da je ratni zločinac; ali ako postoji takva optužba, to je stvar jugoslavenske vlade, a ne moja.« To se pitanje potezalo u internim analizama Foreign Officea u ožujku 1945. Zaključak P. Deana glasio je da »knez Pavle nije ratni zločinac, ali bi mogao da bude kvisting ili izdajnik«.⁹³

I poslije drugoga svjetskog rata, 17. rujna 1945, ponovo je analiziran knežev položaj. »Naš glavni interes da držimo kneza Pavla pod nadzorom bio je spriječiti da padne u njemačke ruke, kada bi vjerovatno bio spreman da radi protiv nas, kako to pokazuju njegov raniji kukavičluk i neotporost. Istodobno njegova internacija bila je preporučljiva i radi snage javnog mnjenja, koje je bilo protiv njega zbog njegovih ranijih akcija, i zbog toga što su predominantni elementi u jugoslavenskoj vladi smatrali da je on aktivno i izdajnički pronjemački.«

Ocijenjeno je da ti razlozi za kneževu daljnju internaciju više ne postoje, ali je pomno analizirano što bi sve moglo iskrsnuti u slučaju njegovog puštanja na slobodu. Preporučeno je da se jugoslavenska vlada službeno obavijesti kada knez bude pušten, uz obavezu da se ne upušta u političku aktivnost.⁹⁴

Kada je knez britanskom kralju izrazio želju da svoga sina Nikolu uputi na studij na sveučilište u Cambridgeu, predsjednik vlade Clement Attlee obavezao se jedino da konzultira državnog sekretara vanjskih poslova. Međutim, Ernest Bevin želio je da se to pitanje odgodi.

»Knez Pavle i njegova obitelj nisu zavrijedili dobro od nas i ni najmanje ne želim da dobiju bilo kakav specijalni privilegij«, napisao je laburistički sekretar vanjskih poslova u svojoj bilješci od 20. listopada 1945.⁹⁵

Britanski diplomatski dokumenti političkog značaja o sudbini kneza Pavla poslije 1945. god. ostali su zatvoreni za naučnu javnost do zakonskog roka od trideset godina.

pešte javio 27. ožujka 1941. (isto, snimak 289561) da se »Maček i Šutej u slučaju Nijemcima neprijateljskog puča potpuno pouzdaju u njemačku pomoć i da će u tom slučaju staviti Hrvatsku pod njemački protektorat«. Takve su prijedloge Nijemci poslije i učinili preko više posrednika. Međutim, Maček je to sve odbio. Usp. *Lj. Boban*, n. dj., II, 364–415; *Bogdan Krizman*, Njemački emisar W. Malletke kod V. Mačeka uoči napada na Jugoslaviju 1941, *Časopis za suvremenu povijest*, 2/1975, 152–163.

⁹² PRO, FO 371/44368, R 4190, R 8206, R 14390, R 15279/7190/92.

⁹³ PRO, FO 371/44368, R 20259/7190/92; FO 371/48844, R 2436/42/92.

⁹⁴ PRO, FO 371/48844, R 15821/42/92.

⁹⁵ PRO, FO 371/48844, R 18110/42/92.

SUMMARY

PRINCE PAUL IN BRITISH CONFINEMENT

The author discusses the fate, evaluations and limitations of Prince Paul from the standpoint of various British statesmen after the coup d'état on March 27, 1941. On the day of the putsch in Zagreb, Prince Paul decided to go to Greece and hoped to go from there to Great Britain. Already on April 3, 1941 General Dušan Simović, the president of the new government, demanded that the prince be expelled from Athens and that Dr. Milan Stojadinović be returned from British captivity to Yugoslavia in order to be useful in negotiations with the Germans. This request was later repeated by Dr. Momčilo Ninčić, the minister of foreign affairs, and he was supported by Winston Churchill and Anthony Eden. The Serbian element of Simović's government feared the prince's involvement in the political situation and his influence on the young King Peter II and the vice president of the government, Dr. V. Maček.

After a period of hesitation on the part of the Greek king, on April 11, 1941 Prince Paul with his family was transferred to Egypt by hydroplane, and afterwards was confined under British observation in the British colony of Kenya. The Foreign Office rejected as unconvincing the king's interpretation of the motives, circumstances and reasons for joining the Tripartite Pact, stating its views in a private letter to the Duke of Kent. Dr. Ninčić wrote a pamphlet evaluating the prince's personality, ambitions and motives of his politics, and the emigrant Yugoslav government distributed it for the private information of influential British personalities. This led to a sharp conflict between the Serbian and Croatian factions of the emigrant government.

The conditions of Prince Paul's confinement in Kenya received considerable publicity in the British press. On various occasions in the House of Commons, questions were raised with regard to the prince's position, status and the possibility of treating him as a war criminal. All of this found expression in the prince's psychic condition. Prince Paul sought political rehabilitation. Political implications of the prince's position and his politics were carefully examined. After discussing it with leading functionaries, and sharply criticizing the prince's politics, Prime Minister Winston Churchill agreed with a doctor's recommendation that the prince be transferred.

Despite opposition from the president of the emigrant government, Dr. Slobodan Jovanović, Prince Paul in June 1943 was transferred to Johannesburg in the Union of South Africa, where he was confined until the end of the Second World War.